

WCZESNOŚREDNIOWIECZNY HANDEL NIEWOLNIKAMI W BAŁTYCKO-ORIENTALNEJ STREFIE WYMIANY W ŚWIEŁE ZNALEZISK KAJDAN I KLÓDEK

EARLY MEDIEVAL SLAVE TRADE IN THE BALTIC- -ORIENTAL EXCHANGE ZONE IN THE LIGHT OF THE FINDS OF SHACKLES AND PADLOCKS

BLAŻEJ STANISŁAWSKI

Polska Akademia Nauk, Instytut Archeologii i Etnologii, ul. Więzienna 6, 50-118 Wrocław, Polska,
b.stanislawski@iaepan.edu.pl
ORCID: 0000-0003-4513-160

ALEKSANDER MUSIN

Uniwersytet w Caen, Centrum Michela de Boüard – Centrum Badań Archeologicznych i Historycznych Starożytności i Średnio-
wieczna (UMR 6273), Esplanade de la Paix, Campus 1, Bât. N, CS14032, 14032 Caen Cedex 05, Francja,
aemusin64@gmail.com

Polska Akademia Nauk, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla, Rynek Starego Miasta 31, 00-272 Warszawa, Polska
ORCID: 0000-0002-8862-236X

Abstract. Slavery was common in early medieval Europe with the so-called Baltic-Oriental exchange system as one of the most important markets. There is a view that the slave trade is difficult to detect in material sources. Shackles are the most characteristic determinant of the slave trade. Shackles were believed to have been a very rare find. However, searching for new materials in old collections and publications turns out to be very productive. The greatest concentration of finds of shackles occurs in the Northwest Slavic region. Shackles were also discovered in other Baltic locations. Moreover, a number of finds have been recorded in Eastern Europe, in two areas to be more exact. The first is the Bulgarian Khaganate, and the other is the Khazar Khaganate. However, shackles are not the only material determinant of the slave trade. Analyses show that iron padlocks were also an element of shackles. They occur in large numbers in many locations in the Baltic zone and in Eastern Europe. Based on the concentration of the shackles and padlocks, seven areas of the slave trade can be identified. The areas of concentration of finds may reflect slave trade centres, mainly clustered around the junctions of the Baltic-Oriental exchange system.

Keywords: Early Middle Ages, Eastern Way, slavery, trade, shackles, padlocks.

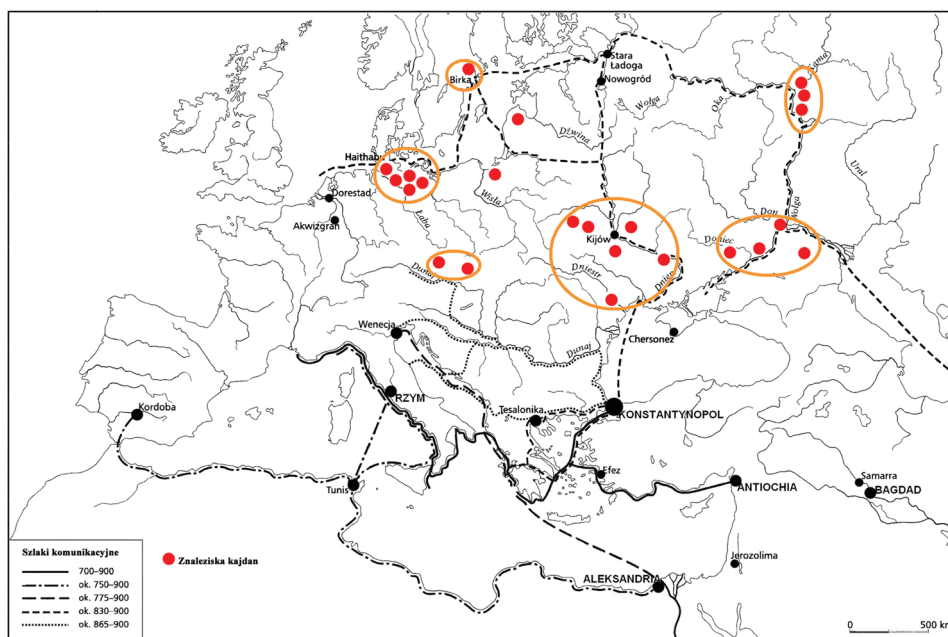
Niewolnictwo¹ było powszechnym zjawiskiem we wczesnośredniowiecznej Europie. Podobna sytuacja miała miejsce na ziemiach Kalifatu i w Bizancjum. Popyt na niewolników nastał tam zwłaszcza po epidemii dżumy, która nawiedziła Afrykę Północną w 745 roku i szalała przez siedem lat (Little [red.] 2006; McCormick 2009, s. 47-50; por. McCormick 2002a). Spowodowała pomór ludności i niedobór siły roboczej. Drugim czynnikiem stymulującym zapotrzebowanie na niewolników był niebywały rozkwit gospodarczy Kalifatu, który nastąpił z chwilą wygaśnięcia zarazy (McCormick 2009, s. 715). Jego apogeum przypadło na IX i X stulecie.

Panuje pogląd, oparty na przekazach źródeł pisanych, iż jednym z ważniejszych obszarów, z którego pochodzili niewolnicy eksportowani do krajów muzułmańskich, była północno-wschodnia Europa, a zwłaszcza jej strefa osadnictwa słowiańskiego (Ott 2014; Hardt 2017; Jankowiak 2017). Jest bardzo prawdopodobne, że ekwiwalent za pojmanych tam ludzi stanowiły masy srebra orientalnego, które wyeksportowano na północ z krajów islamu (Henning 1992, s. 405; napływ kruszcu orientalnego do Europy Wschodniej i strefy nadbałtyckiej por. Noonan 2001; Biermann i Henning 2008; Jankowiak 2013; Adamczyk 2018a; Musin i Stanisławski 2022). Handel niewolnikami był działalnością nadzwyczaj opłacalną (McCormick 2009, s. 699-703; Dudek 2016, s. 234).

Jednym z ważniejszych rynków handlu ludźmi był tzw. bałtycko-orientalny system wymiany. Jego oś stanowił tzw. Szlak Wschodni (ryc. 1). Arteria prowadziła przez strefę nadbałtycką, tereny północno-zachodniej Rusi, wzdłuż Oki i Donu-Dońca przez Kaukaz i strefę nadkaspijską do Kalifatu, lub też wzdłuż górnej i środkowej Wołgi oraz Kamy, a dalej szlakami karawanowymi do Chorezmu i emiratu Samanidów w Azji Środkowej. Powyższy system wymiany dalekosiężnej bywa określany też szerzej jako tzw. Łuk Północny, w którego skład w tym przypadku wchodziły również obszary Europy Północno-Zachodniej. Zdaniem Michaela McCormicka, handel niewolnikami mógł być prowadzony równolegle z eksportowanymi na Wschód futrami i frankońskimi mieczami (McCormick 2009, s. 721; por. Konovalova 2001).

Słowianie (łac. *Sclavi*) – w źródłach arabskojęzycznych określani terminem As-Sakaliba (as Saqāliba) – są najczęściej wspominani wśród niewolników (por. Adamczyk 2018b; Jankowiak 2017). Zdaniem M. McCormicka, bez względu na to, czy mówimy o językach greckim i łacińskim, czy angielskim, francuskim, niemieckim, czy też włoskim, termin używany na określenie niewolnika wywodzi się

¹ Szerzej na temat europejskiego handlu niewolnikami we wczesnym średniowieczu por. Verlinden 1955; Mazo Karras 1988; Raffield, Toplak i Gardela 2001; Sigurðsson 2001; Brink 2001; 2008; 2020; Henning 2008; McCormick 2009, s. 244-254, 700-737 (por. McCormick 2002a); Downham 2009; Valante 2013; Frankopan 2015, s. 117-135; Dudek 2016, s. 232-236; Fontaine 2017; 2021; Sindbæk 2017; Haga 2019; Wyatt 2020; Jankowiak 2020; Biermann i Jankowiak [red.] 2021; Toplak, Østhus i Simek [red.] 2021. Zob. też Perry, Eltis, Engerman i Richardson [red.] 2021.

Ryc. 1. Trasy przebiegu najważniejszych wczesnośredniowiecznych szlaków komunikacyjno-handlowych (za: McCormick 2009, s. 545) wraz z lokalizacją znalezisk żelaznych kajdan oraz rejonami koncentracji tych zbytków

zawsze ze źródłosłowu „Słowianin”². Świadczy to jego zdaniem o roli, jaką odgrywał słowiański Wschód w zaopatrzeniu Europy w niewolników (Kalinina 2000; McCormick 2002b; na temat genezy handlu wschodniego oraz roli, jaką pełnili w nim Skandynawowie zob. Noonan 1986; 1998; Mel’nikova 2017). Uważa się, że najwcześniejsze źródłowe poświadczenie tego terminu pojawia się w ottońskich dyplomach wystawionych dla Magdeburga w 937 roku. Niektórzy badacze utrzymują jednak, że po raz pierwszy z nowym znaczeniem terminu *slavus* mamy do czynienia w 857 roku na ziemiach wschodniofrankijskich (McCormick 2009,

² Dyskusję dotyczącą etymologii terminu „Słowianie” w językach greckim (σκλάβος), łacińskim (*slavus*) oraz pochodnych zob. np. w Bacic 1987; Łukaszewicz 1998; Kłosowska 2020. Powyższy pogląd jest jednak kwestią dyskusyjną. W basenie Morza Śródziemnego niewolnictwo, a zatem również słowa używane na określenie niewolnika, były znane jednak dużo wcześniej, zanim nawiązano jakiekolwiek kontakty ze Słowianami. Określenia niewolnika w językach angielskim, włoskim, francuskim czy niemieckim wywodzą się bowiem z łaciny, a nie z określenia Słowianina w tych językach. Słowianin i niewolnik w języku łacińskim mogą zatem stanowić przypadkowe podobieństwo brzmień określeń/nazw, co nie wyklucza późniejszego (we wczesnym średniowieczu) kojarzenia ze sobą, czy wręcz utożsamiania terminów określających niewolnika (pierwotnie *servus*) i Słowianina (*slavus*). Zrównoważenie terminów Słowianin (barbarzyńca, przedstawiciel ostatniej fali barbarzyńców atakujących tereny cesarstwa) z niewolnikiem mogło przypuszczalnie wynikać bardziej z pogardy Rzymian/Romejów dla Słowian niż z dominacji niewolników słowiańskich nad pochodzącymi z innych nacji.

s. 703). Zdaniem Jarosława Dudka, termin ten trudno jednak traktować jako precyzyjny w ówczesnej rzeczywistości etnicznej. O ile w Europie Środkowej niewolnicy rzeczywiście mogli pochodzić z konkretnych słowiańskich społeczności, to jednak na wschodzie kontynentu sytuacja była bardziej skomplikowana. Dla autorów muzułmańskich termin „Sakalabowie” mógł bowiem oznaczać przede wszystkim mieszkańców strefy położonej na północ od pasa stepów. Tym samym mógł on obejmować nie tylko Słowian, ale również Finów, Bałtów, Bułgarów nadwołżańskich oraz mieszkańców strefy leśnej i leśno-stepowej (Dudek 2016, s. 234).

Podstawowym źródłem wiedzy na temat handlu ludźmi prowadzonego we wschodniej części naszego kontynentu z przedstawicielami świata islamu są teksty arabskojęzycznych autorów (Lunde i Stone 2012; zob. również Garkavi 1870; Lewicki 1964; Kalinina i Konovalova 2009). Pojawiają się w nich informacje o ludziach as-Saqaliba przybywających do krajów arabskich w charakterze niewolników oraz ich przydatności do służby (al-Ḥuzaymī, Ibn Hauqal, Ibn al-Faqīh, Ibn Rosteh, Ibn Faḍlān) (Edycje, badania i tłumaczenia zob. w: al-Ḥuzaymī 1879; Ibn Rosteh 1977, s. 41; Al-Jāhiz 1956; 2003; 2015; Ibn Hauqal 1964-1965, s. 109; Ibn al-Faqīh 1969, s. 21 [por. Ibn al-Faqīh 1885]; Ibn Faḍlān 1985, s. 65-76, tłum. s. 108, 109-114). W połowie IX wieku sakalibscy eunuchowie i niewolnice byli znani nawet w Bagdadzie, o czym informuje Al-Jāhiz autor *Księgi zwierząt* (Al-Jāhiz 2003; 2015). Ibn Hurdābih zanotował z kolei, że kupcom Rusów przebywającym w stolicy Kalifatu pomagali jako tłumacze rzezańcy as-Sakaliba (Ibn Hurdābih 1956, s. 69, 75, 77). Słowianie służyli też w gwardii kalifa w Bagdadzie w latach 811-813 (McCormick 2009, s. 246). Muzułmańscy autorzy opisujący wyprawę na północ dowodzoną przez późniejszego kalifa Marwana stwierdzają, iż dotarł on do Nahr as-Sakaliba, co znaczy „Rzeki Niewolników”, czyli „Rzeki Słowian” (zob. Smakotina 2007). Nie wiadomo jednak, czy autor miał na myśli dolną Wołgę, czy też dolny Don (Dudek 2016, s. 234). Panuje zgodna opinia, iż część wielkiego handlu niewolnikami kontrolowali kupcy chazarscy, a centrum ich aktywności była stolica kaganatu Itil (Dudek 2016, s. 232, 236). Wielki targ niewolników znajdował się także w kaganacie bułgarskim, skąd eksportowano ich do Azji Środkowej (Noonan 2001, s. 177-181). Niewolnicy as-Saqaliba trafiali do Kalifatu zatem najpewniej za pośrednictwem dwóch wielkich wschodnioeuropejskich centrów handlu „żywym towarem” – starszego chazarskiego³ oraz późniejszego bułgarskiego.

Brańcy as-Saqaliba znani byli również na Zachodzie w arabskiej Andaluzji (por. Alexander 2001). Dariusz Adamczyk przytoczył przykład Kordoby, gdzie w gwardii kalifów służyło od 3000 do 13 000 słowiańskich niewolników. Podkreślił przy tym, że to nie arabska Hiszpania, ale rządzona przez Samanidów Azja Środkowa była największym partnerem handlowym Europy Wschodniej, i to zapewne tam

³ Na temat Chazarów i ich kaganatu zob. Zhivkov 2015; Dudek 2016; Zhirov i Nicolle 2019.

w pierwszej kolejności trafiali słowiańscy niewolnicy⁴. Słowiańska dzielnica zwana *Al Ṣaqālība* istniała także w Palermo na Sycylii w czasach normańskich (Maurici 2016, s. 28-30). Ibrahimowi z hiszpańskiej Tortosy zawdzięczamy z kolei opis targu niewolniczego w Pradze (Ibrahim ibn Jakub 1946, s. 49; na temat handlu niewolnikami w Pradze zob. Treštík 2001). Niewykluczone, że zainteresowanie handlem niewolnikami przyciągnęło na ziemie słowiańskie (znaczenie mogły tu odgrywać również przebiegające przez te obszary tranzytowe szlaki handlu niewolnikami) frankijskiego kupca Samona (McCormick 2009, s. 704). Adam z Bremy donosi z kolei o działalności biskupa Bremy Rymberta, który pod koniec IX wieku wykupywał w Hedeby chrześcijańskich niewolników-jeńców porwanych przez wikingów w czasie ich najazdów na kraje Europy Zachodniej i Południowej. Ci jednak – co jest bardziej prawdopodobne – nie pochodzili z ziem słowiańskich, lecz trafili tam raczej w rezultacie wypraw wikińskich na kraje Europy Zachodniej i Południowej (Adam z Bremy 1917, s. 44, XLI; 2002, s. 39-41). Jednym z obszarów, na którym prowadzono handel niewolnikami, był ponadto region położony wzdłuż północnego wybrzeża Morza Czarnego (McCormick 2009, s. 722). W *Żywocie Konstantyna Filozofa* wspomniano 900 niewolników, o uwolnienie których ubiegali się Konstantyn-Cyryl i Metody w IX wieku (McCormick 2009, s. 707). Thietmar z Merseburga opisywał z kolei Kijów początku X stulecia jako gród, w którym szukali schronienia zbiegli niewolnicy (Thietmar 1935, s. 531, VIII: 32; zob. dyskusję na ten temat w Riasanovsky 1964).

Kierunki badań nad niewolnictwem w bałtycko-orientalnej strefie wymiany

Dotychczasowe badania nad niewolnictwem były głównie domeną historyków, koncentrujących się na przekazach tekstów autorów wymienionych powyżej. Panuje bowiem pogląd, że handel niewolnikami jest fenomenem trudno uchwytym w źródłach materialnych, ulotnym i niepozostawiającym wiele śladów (McCormick 2009, s. 706; Dudek 2016, s. 236; Fontaine 2017; 2021; Biermann i Jankowiak 2021). Zdaniem Michaela McCormicka, niedobór żelaza mógł powodować (autor nie poparł jednak swojej tezy żadnymi argumentami), że kajdany – najbardziej charakterystyczny wyznacznik niewolnictwa – należały do wyjątków. W powszechnym użyciu były natomiast pełniące analogiczną funkcję drewniane dyby⁵ oraz liny

⁴ Autorami tej informacji są Iza Biezuńska-Małowist oraz Marian Małowist (1987, s. 176). Autorzy nie podają jednak jej źródła. Jednocześnie zaznaczają, że oddziały wojskowe, w źródłach określone jako Słowianie, wcale nie musiały się składać wyłącznie z etnicznych Słowian, ale mogli je tworzyć niewolnicy wywodzący się z różnych regionów wschodniej i środkowej Europy. Zob. też Adamczyk 2002, s. 75.

⁵ Drewniane dyby odkryto na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (inf. ustna Aleksander Limisiewicz).

(McCormick 2009, s. 706, przypis 60; 2002b; Zachrisson 2021), które tylko sporadycznie przetrwały do naszych czasów.

Powyższe poglądy oraz trudności w znalezieniu i interpretacji materialnych dowodów handlu niewolnikami doprowadziły do powstania nowych alternatywnych trendów i metod badań interesującego nas fenomenu.

Zaczęto koncentrować wysiłki bardziej na poszukiwaniu poszlak wskazujących na handel ludźmi niż na jego fizycznych dowodach (np. studiując pod tym kątem systemy osadnicze, ślady nagłego wyludnienia, migracje czy skupiając się na identyfikacji pochówków zbiorowych trudnych do zinterpretowania, cmentarzyskach, na których były groby wyłącznie męskie lub żeńskie, identyfikując w topografii osiedli domy niewielkich rozmiarów, badając szczątki ludzkie z widocznymi oznakami spożycia uboższego pożywienia itp.) (Singleton 1995; Lane i MacDonald 2011; Naumann, Krzewińska, Götherström i Eriksson 2014; Marshall, Cameron, Harrod, Martin, Gijanto i Singleton 2014; Heinrich 2012; por. Ængvatova, Dobrovolska, Antipina i Zajceva 2013).

Ponadto handel niewolnikami zaczął być postrzegany jako proces wieloetapowy, wielowarstwowy i wielopłaszczyznowy. Obejmował on przemieszczanie ludzi, handel nimi oraz ich wyzysk. Interpretowano go w kontekście „niewidzialnych praktyk”, pojęcia zaczerpniętego z socjologicznej koncepcji niewolnictwa, pojmowanego jako „śmierć społeczna” (Patterson 1982), oraz poglądów naukowych wypracowanych na gruncie studiów nad handlem niewolnikami czasów obecnych (Raffield 2019; Hall 2008). Wpływ na sposób postrzegania niewolnictwa doby wczesnego średniowiecza miały ponadto również poglądy na temat tego fenomenu z czasów najnowszych. Warto też zauważyć, że archeologia okresu średniowiecza miała wpływ na badania nad niewolnictwem i handlem niewolnikami w dobie nam bardziej współczesnej (Hall 2008).

W Europie Centralnej i Wschodniej w kontekście handlu niewolnikami próbuje się interpretować około dwóch tysięcy grodów pierścieniowych, niektórych bardzo małych rozmiarów, występujących na ziemiach zachodniosłowiańskich pomiędzy VIII a X wiekiem. Uczeni przypisują im zazwyczaj różne funkcje, między innymi handlowe.

Inny pogląd zaprezentował McCormick, który zwrócił uwagę, że mogły stanowić one miejsca służące do przetrzymywania brańców (McCormick 2009, s. 707). Wątek ten rozwinął Marek Jankowiak, łącząc powstanie ośrodków grodowych z napływem kruszcu orientalnego i handlem niewolnikami (Jankowiak 2012; 2013). Na dzień dzisiejszy brak jest jednak wiarygodnych dowodów archeologicznych czy historycznych na to, że takie grody służyły faktycznie jako miejsca krótkotrwałego lub długotrwałego przetrzymywania niewolników.

Paralelnie rozwija się kierunek studiów opartych na badaniach depozytów kruszcu (w postaci monet i sztab) oraz ich obiegu, w zestawieniu z informacjami dotyczącymi niewolnictwa czerpanymi ze źródeł pisanych (Noonan 2001; Adamczyk 2018a; Jankowiak 2016; 2017; 2020; Raffield 2019, s. 690-692; Biermann i Jan-

kowiak [red.] 2021; Adamczyk 2021). Srebrne monety są też postrzegane jako najbardziej wiarygodny wskaźnik zjawiska handlu niewolnikami (Fontaine 2017, s. 482).

Niektóre koncepcje wymagają jednak bardziej stanowczej krytyki, ponieważ ich autorzy, pomimo niedostatku źródeł archeologicznych, przeceniają rolę handlu niewolnikami i pracy niewolniczej w gospodarce wczesnośredniowiecznej (Štefan 2011; 2021).

Przykładem jest koncepcja oparta na obserwacji zmian w krajobrazie osadniczym Europy Środkowej, polegających na zaniku życia w niektórych osadach w 2. połowie X wieku, interpretowanych jako rezultat wyludnienia w kontekście handlu niewolnikami. Fakt ten nie musiał być jednak związany z odpływem ludności, lecz z jej relokacją spowodowaną centralizacją władzy i koncentracją ludności w nowych ośrodkach centralnych i wokół nich.

Grodów centralnych z terenów Polski z X wieku również nie da się jednoznacznie powiązać z handlem niewolnikami i systemem niewolniczym. Przykładowo gród w Grzybowie w Wielkopolsce był miejscem zbierania danin i nic nie wskazuje na możliwość handlu niewolnikami (Danielewski 2021), choć z pewnością Piastowie zajmowali się również tym procederem. Związek okrągłych fortyfikacji z handlem niewolnikami w północnych Niemczech jest również wątpliwy (Biermann 2021, s. 146-147).

W Europie Wschodniej krytyki wymaga pogląd łączący duże osady z kilkoma liniami wałów obronnych z obozami niewolniczymi. Z założenia zatem ślady pobytu w nich ludzi – w domyśle niewolników – powinny być czytelne na całym ich obszarze. Fakty są jednak inne. We wczesnym średniowieczu nie były one jednak zamieszkane w całości. Świadczą o tym często ograniczone zasięgi warstw kulturowych w obrębie poszczególnych osad, znacznie mniejsze niż obszary wyznaczone liniami przebiegów wałów. Ponadto niektóre elementy tych osad, na przykład wały, pochodzą z różnych okresów, poczynając od epoki scytyjskiej. Różne ślady funkcjonowania ludzi w przypadku wielkich grodów znane są jedynie z ich części centralnych⁶. Ponadto pochodzące z nich materiały nie zostały opublikowane w stopniu wystarczającym do podjęcia ich rzetelnej analizy, jak również nie wykazują one żadnych powiązań z handlem niewolnikami. W efekcie próby powiązania osad Pleśnisk-Podhorce i Stilsko (obwód lwowski, Ukraina) z handlem niewolnikami (Jankowiak 2021, s. 173, 177) oparte są nie na analizie materiału archeologicznego, ale na spekulatywnych opiniach na ich temat, pozbawionych podstaw naukowych (zob. np. Filipčuk 2009; 2012). Artykuły i monografie na ich temat charakteryzują się także poważnymi błędami metodologicznymi i merytorycznymi.

⁶ Przegląd kierunków rozwojowych osadnictwa wczesnośredniowiecznego na zachodniej Ukrainie por. Komar 2012; Musin 2018, s. 189, 191.

Materialne wyznaczniki handlu niewolnikami

Zakreślone powyżej poszukiwania alternatywnych perspektyw źródłowych i poznawczych nie oznaczają jednak, że wyczerpał się potencjał tradycyjnych wyznaczników materialnych badań nad handlem niewolnikami w okresie wczesnego średniowiecza. Poszukiwania „nowych” materiałów źródłowych w starych zbiorach i publikacjach archeologicznych okazują się nadal bardzo obiecujące i produktywne. Dotyczy to przede wszystkim tych stanowisk archeologicznych w Europie Wschodniej z X wieku, z których znane są materialne dowody obecności Skandynawów lub ślady kontaktów społeczności lokalnych ze Skandynawami.

Jak pokazują nasze badania, zestaw materialnych wyznaczników handlu niewolnikami może być znacznie większy niż sądzono dotychczas. Archeologicznym dowodem handlu niewolnikami mogą być na przykład lokalne grupy ceramiki nietypowej, które istniały przez krótki czas w niewielkiej liczbie egzemplarzy i różniły się od wyrobów lokalnych. Pod tym względem na szczególną uwagę zasługują unikatowe znaleziska w Europie Wschodniej naczyń typu Tornov, charakterystycznych dla społeczności słowiańskich „strefy Tornov-Klenica” z końca IX – połowy X wieku, zamieszkujących obszary nad środkową Odrą i połączeniem górnej Sprewy ze środkową Wartą, od Dolnych Łużyc aż po Wielkopolskę (Musin i Stanisławski 2022, s. 185-186). Na Grodku nad rzeką Łowac (rejon wielkołuński, obwód pskowski, Rosja) odnotowano 18 fragmentów naczyń tego typu (Gorunova 2016, s. 30, 32, 34, 66, 65-67, 76, 84, 132, tab. 4, ryc. 13, 53-56, 85-89, 146, 148, 154-157). Część ceramiki pochodzi z kompleksów zamkniętych datowanych na 2. lub 3. ćwierć X wieku. Chronologia pojawienia się tam naczyń tornowskich idealnie odpowiada czasowi likwidacji osad „strefy tornowsko-klenickiej”, co wiąże się z początkiem kształtowania się państwa piastowskiego w Wielkopolsce, któremu towarzyszyła agresja zewnętrzna w kierunkach zachodnim i południowo-zachodnim (Dulinicz 1994; Teitz 2017). Niewykluczone, że część miejscowej ludności, która popadła w niewolę, w tym garncarze, mogła zostać sprzedana przez Piastów w ośrodkach węzłowych układu wymiany Bałtyk–Wschód, na przykład w Wolinie, i przez Ładogę trafić do Europy Wschodniej⁷. Takie mieszanie się różnych tradycji kulturowych, w tym w produkcji ceramiki, można potencjalnie również uznać za jeden ze skutków handlu niewolnikami (Roslund 2021, s. 90).

Tradycyjnie za najbardziej charakterystyczny wyznacznik materialny handlu niewolnikami uważa się jednak przede wszystkim żelazne obroże i kajdany (Thompson 1993; Trimble 2016), co stanowi pochodną analogicznych studiów nad niewolnictwem w okresie antycznym (zob. Thompson 2003; Bodel 2005; Fentress 2005; Pucci 2005; Trümper 2009; Joshel 2010; Harper 2011; Joshel i Petersen

⁷ Omówienie roli portów i ośrodków handlowych w handlu niewolnikami por. Raffield 2019; Biermann 2021.

2014). Do tej pory panowało jednak powszechne przekonanie, że wczesnośredniowieczne kajdany były znaleziskami bardzo rzadkimi.

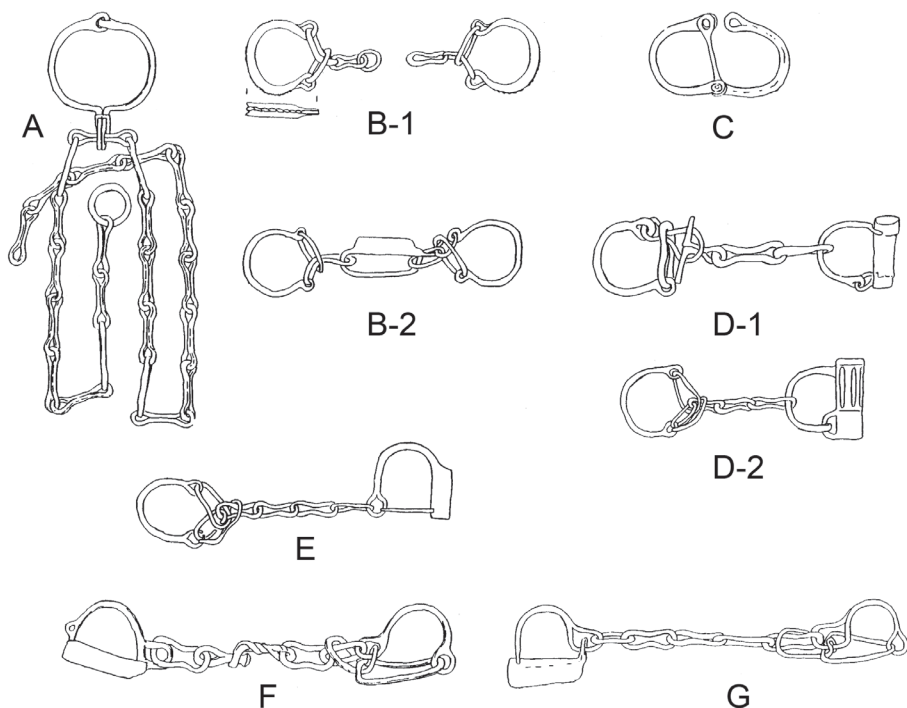
Obroże są znane między innymi z Europy Środkowej z końca IX – początku X wieku. Zabytek taki odkryto w Brno-Lišen w Czechach. Zarejestrowano je ponadto w Preslaviu i Kirvinach w Bułgarii oraz w Irlandii⁸. Na ich podstawie sformułowano nawet dość daleko idące wnioski, przyjmując, że znaleziska obroży mogą wyznaczać również centra handlu niewolnikami (Henning 1991; 1992; McCormick 2009, s. 706; por. Zachrisson 2021).

Znacznie bardziej liczne są natomiast znaleziska żelaznych kajdan. Występują one zwłaszcza w strefie nadbałtyckiej, będącej elementem bałtycko-orientalnego systemu wymiany, a także na innych obszarach Europy, zarówno na Zachodzie, jak i na Węgrzech oraz w Bułgarii (ryc. 1). Nierzadko jednak wiele z tych zabytków było pomijanych we wcześniejszych studiach nad niewolnictwem, z tego względu, iż w literaturze zwłaszcza starszej rosyjskiej interpretowano je jako pęta służące do krępowania koni⁹. Obecnie pogląd ten jest poddawany krytyce. Joachim Henning (1991, s. 52 i n.; 1992, s. 408) rozróżnił kajdany na przeznaczone dla ludzi i dla zwierząt. Jego zdaniem, kryterium stanowi tu występowanie kłódki na klucz, ponieważ aby zapobiec ucieczce zwierzęcia, wystarczy pętla wokół nóg, zbędna jest natomiast skomplikowana kłódka na klucz. Kolejnym kryterium jest wielkość obręczy. Podczas gdy kajdany dla ludzi mają obręcze o średnicy około 4-5-5,5 cm, to dla zwierząt wynoszą one 7,5-10 cm. Powyższy pogląd skomentował również Ny Björn Gustafsson (2009). Stwierdził on, że istnieją dwie szkoły interpretacji tych zabytków. Jedna uważa, posiłkując się paralelami etnograficznymi z XIX wieku, że są to pęta dla koni. Zdaniem drugiej, służyły one do niewolenia ludzi. Autor zarzucił reprezentantom pierwszej szkoły, że po pierwsze – dążyli oni zbyt usilnie do wyjaśnienia funkcji tych zabytków w sposób inny niż jako kajdany w kontekście handlu niewolnikami; po drugie – że podobne przedmioty służyły w XIX wieku do krępowania koni, co nie musi oznaczać, że taką samą funkcję pełniły znaleziska pochodzące z okresu starszego o tysiąc lat. Poza tym mogły być one wykorzystywane równie dobrze do krępowania zarówno ludzi, jak i koni. Ze swej strony sądzimy ponadto, iż wykorzystywanie tego typu przedmiotów do krępowania koni było mało prawdopodobne z tego względu, że ich elementem były zapewne dość cenne i zaawansowane technologicznie kłódki.

Znaleziskami obroży i kajdan zainteresował się szerzej najpierw Joachim Henning, który uszeregował je pod względem typologicznym (typy A-G) (ryc. 2) (Henning 1992, s. 409-415). Jako typ A wyróżnił on wspomniane powyżej obroże na

⁸ Żelazna obroża na szyję na długim łańcuchu określana jako wikińska, datowana na koniec IX – początek X w., znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego Irlandii w Dublinie. W tym samym muzeum przechowywana jest obręcz kajdan typu B według typologii Henninga (ryc. 2; Henning 1992, s. 409-415). Zabytki te znane są nam z autopsji z wystawy muzealnej (nr E173:X119).

⁹ Dyskusję na ten temat zobacz niżej.

Ryc. 2. Typologia kajdan wg Joachima Henninga: A – Preslav; B1 – Birka; B2 – Preslav; C – Novgorod; D1 – Rajkowieckie Grodziszcze; D2 – Sjemjenowski; E – Budapest; F – Neu-Nieköhr; G – Batnovice (za: Henning 1992, ryc. 1-4, 6, 7; opracowanie graficzne S. Boczarowa)

szyję. Natomiast do pozostałych typów zaszeregował różne warianty kajdan, służące do zakładania na przeguby rąk. Typ B (B-1 i B-2) to niedomknięte obręcze zwieńczone na obydwu końcach ogniwami łańcucha. Po założeniu na ręce jedno ogniwo wkładane było w drugie, a ogniwa dwóch takich obręczy blokowane były kłódką. Przykłady tego typu zabytków znamy z Birki w Szwecji, gminy Behren-Lübchin w północno-wschodnich Niemczech (Meklemburgia-Pomorze Przednie), wsi Kołodeżna (rejon romanowski, obwód żytomierski, Ukraina)¹⁰ i Echimăuți (rejon Rezina, Mołdawia), oraz z Sarkel w Chazarii (tzw. Lewobrzeżne Cymlańskie Grodziszcze; rejon cymlański, obwód rostowski, Rosja). Typ B-2 znany jest z terenów kultury saltowo-majackiej, z grodzisk Prawobrzeżne Cymlańskie Grodziszcze (rejon cymlański, obwód rostowski, Rosja) oraz Majaki (rejon słowiański,

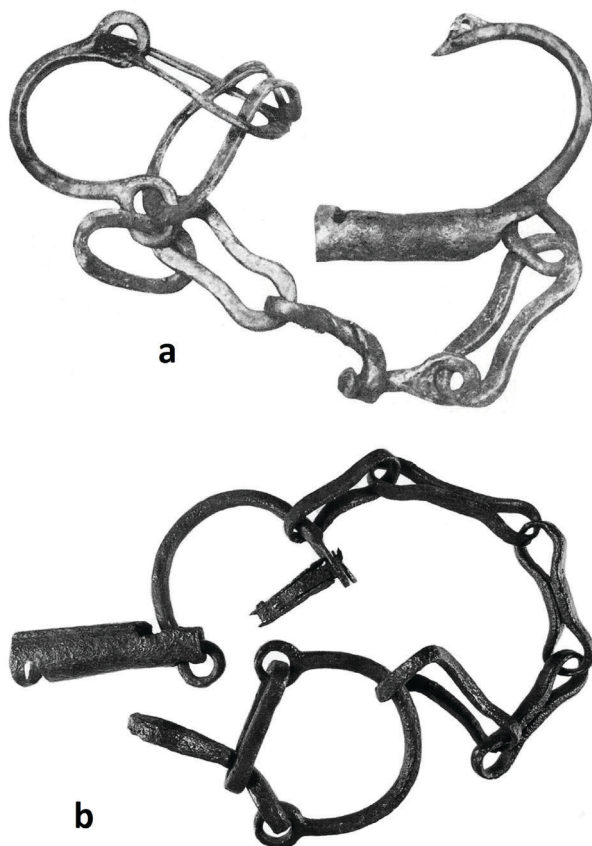
¹⁰ W publikacji Henninga przedstawiono jedynie fragment tego zabytku (Henning 1992, s. 414, 424, nr 25, ryc. 6:1), w rzeczywistości kajdany zostały znalezione razem z zamkiem (Levašova 1956, 85, ryc.17: 5; Ūra 1962, s. 98, 109, ryc. 36: 8), co ma szczególne znaczenie dla problematyki naszego studium.

obwód doniecki, Ukraina), gdzie są one datowane na 1. połowę X wieku. Typ C to kajdany złożone z dwóch ruchomych niedomkniętych obręczy (połączonych z jednej strony wspólnym ogniwem) oraz z pręta pomiędzy nimi, zamocowanego również tym samym ogniwem. Były one zamykane najprawdopodobniej za pomocą kłódki. Zabytki te znamy z północno-zachodnich terenów Rusi, ich chronologia jest jednak dość późna i obejmuje XII-XIV wiek. Typ D tworzy jedna obręcz, analogiczna do tych określanych jako typ B i blokowana ogniwami łańcucha. Natomiast w drugiej obręczy znajduje się ruchoma tuleja z umieszczoną w jej wnętrzu kłódką, która blokowała obręcz. Zdaniem Henninga, zabytki te są specyficzne dla Europy Wschodniej w XI-XIII wieku. Typ E jest bardzo zbliżony do poprzedniego. Różni go tuleja o kwadratowym przekroju, w przeciwieństwie do tulei o przekroju okrągłym, cechującej typ D. Typ G definiuje zabytki o późnej metryce oraz z innych obszarów kontynentu, które nie wchodzą w sferę naszych zainteresowań.

Największa koncentracja znalezisk żelaznych kajdan występuje na obszarach Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej, tj. Meklemburgii i Pomorza Przedniego (tereny północno-wschodnie obecnych Niemiec – ryc. 1). Żelazne kajdany bardzo dobrze zachowane prawie w całości (ryc. 3: a) odkryto na grodzisku w Neu Nieköhr (Kr. Teterow) w warstwie wczesnosłowiańskiej (Schuldt 1967, s. 32, tabl. 16; Herrmann 1985, tabl. 66: c). Joachim Henning datuje je na 2. połowę XII wieku (Henning 1992, s. 425). Kolejny zabytek tego samego typu (ryc. 3: b), również bardzo dobrze zachowany wraz z łańcuchem o łącznej długości około 50 cm, datowany na XI wiek, pochodzi z Breest (Kr. Demmin) (Wieczorek i Hinz [red.] 2000, s. 128, nr 04.05.04). Jeszcze jeden typu F datowany na połowę XII wieku odkryto w Starigardzie-Oldenburgu (Warder/Kr. Bad Segeberg) (Henning 1992, s. 425). Ewenementem jest znalezisko trzech par żelaznych kajdan z obręczami – typu D1, blokowanych ruchomymi tulejami z wewnętrzną kłódką, datowanych na X wiek (ryc. 4: b). Odkryto je na osadzie słowiańskiej w Parchim-Löddingsee (Kr. Parchim). Uważa się, że była to osada handlowa, na co wskazują znaleziska 188 ciężarków, 20 wag oraz liczne monety. Mieszkańcy utrzymywali kontakty między innymi z Europą Wschodnią, na co wskazuje 420 paciorków z kryształu górskiego oraz karneolu. Niewykluczone, że przedmiotem handlu mogli być tam również niewolnicy (Paddenberg 2002). Prawie kompletnie zachowane żelazne pęta, datowane ogólnie na okres wczesnego średniowiecza, zarejestrowano ponadto w Plau am See (Kr. Lübz) w Meklemburgii – zabytek najprawdopodobniej typu D1 oraz w Vorwerk koło Demmina (Kr. Mecklenburgische Seenplatte) na Pomorzu Przednim – zabytek typu D1 (Biermann 2022, s. 9)¹¹.

Żelazne kajdany odkryto również w innych ośrodkach nadbałtyckich, w tym w trzech kluczowych emporiach tej części Europy, tj. w Hedeby (Schietzel 2014, s. 551; Jagodziński 2017, s. 91, ryc. 90) u nasady półwyspu jutlandzkiego – za-

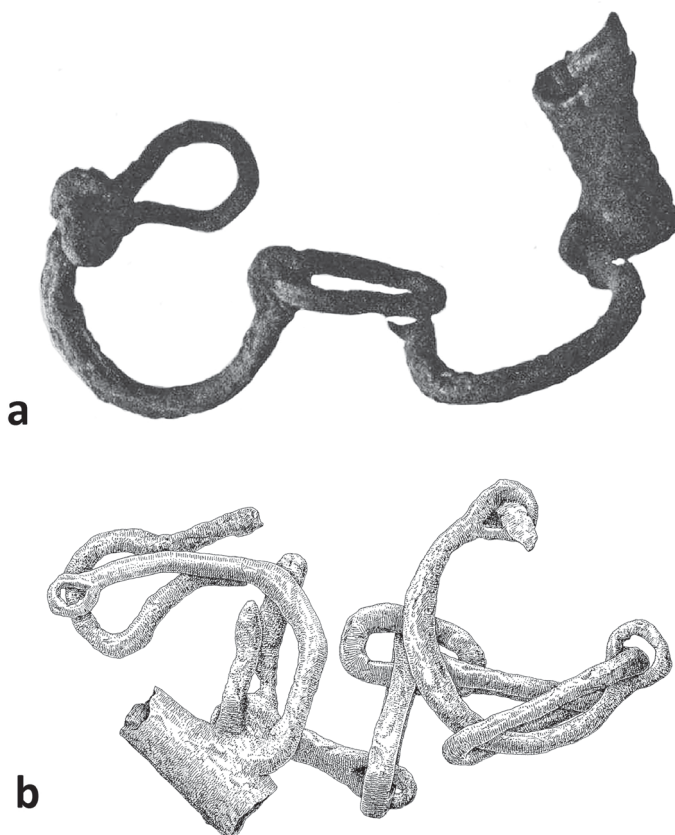
¹¹ Fragment kłódki pochodzi z Alt Stassow (Kr. Ribnitz), zob. Biermann (red.) 2019, s. 285, tabl. 38: 22.

Ryc. 3. Żelazne kajdany: a – Neu Nieköhr, Niemcy (za: Herrmann 1985, tabl. 66.c), b – Breest, Niemcy (za: Wieczorek i Hinz [red.] 2000, s. 128)

bytki typu B1 i D (ryc. 5: a-d), w Janowie Pomorskim/Truso (Jagodziński 2017, s. 91, ryc. 89) – zabytek przypuszczalnie typu B1 (ryc. 5: e) w delcie Wisły na południowym bałtyjskim wybrzeżu Bałtyku oraz w Birce w środkowej Szwecji. W tym ostatnim odkryto aż pięć obręcz od kajdan typu B1 (ryc. 6: a-c). Liczba znalezisk świadczy, iż Birka mogła być jednym z ważniejszych nadbałtyckich targów niewolniczych (Gustafsson 2009). Jeszcze jeden zabytek (typu D1) z rejonu nadbałtyckiego znany jest z grodziska Daugmala na Łotwie, położonego nad rzeką Dźwiną (Daugmales pagasts, Ķekavas novads), które stanowiło również element orientально-bałtyckiego systemu wymiany (Ģinters 1936, s. 54, ryc. 15.9)¹² (ryc. 4: a).

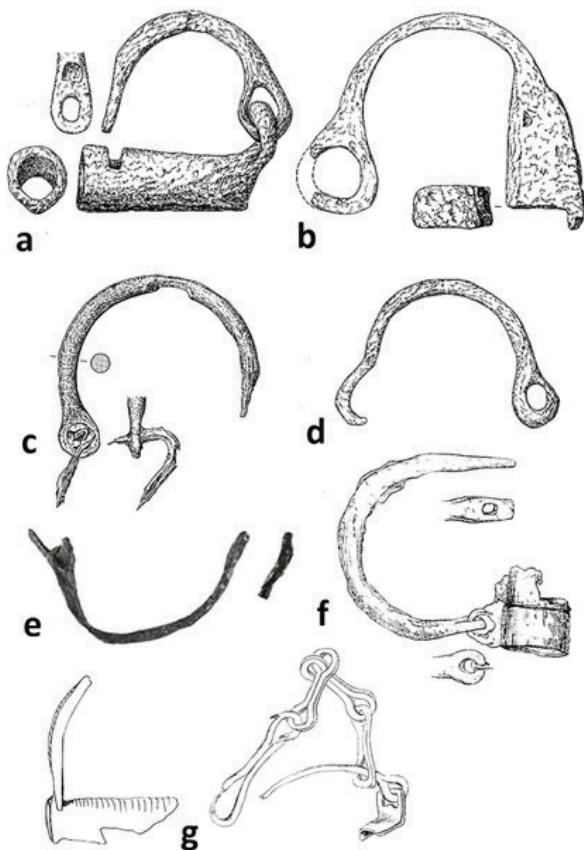
¹² Należy dodać, że podczas wykopalisk na grodzisku Gerzike (Jersike, Līvānu novads), Łotwa, w 1939 r. znaleziono długi łańcuch z obręczą, które to znalezisko może mieć związek z omawianą przez nas problematyką, zob. Balodis 1940, s. 94, ryc. 57.

Ryc. 4. Żelazne kajdany: a – Daugmala, Łotwa (za: Ģinters 1936, s. 54, ryc. 15: 9); b – Parchim-Löddingsee, Niemcy (za: Paddenberg 2002, s. 93, ryc. 7)

Mało danych posiadamy z kolei na temat znalezisk kajdan z północno-zachodniego rejonu Europy Wschodniej. Dwa egzemplarze kajdan typu C (ryc. 7: c, d) są znane z Nowogrodu (Kolčín 1959, s. 117, ryc. 102; Henning 1992, s. 424). Jeszcze dwa egzemplarze żelaznych kajdan prawdopodobnie typu D1 zostały zidentyfikowane przez Wiktora Singh wśród zabytków pochodzących z wykopów Nerewskiego (ryc. 5: g) i Nutnego-IV (lata 1340-1380, typ C) w Nowogrodzie oraz jeden zbytek typu D1 w Pskowie (ryc. 5: f)¹³. Jednakże precyzyjna chronologia niektórych z powyższych zabytków jest obecnie niemożliwa do ustalenia. Kajdany są też wielokrotnie wspominane w dokumentach z kory brzozy odkrytych

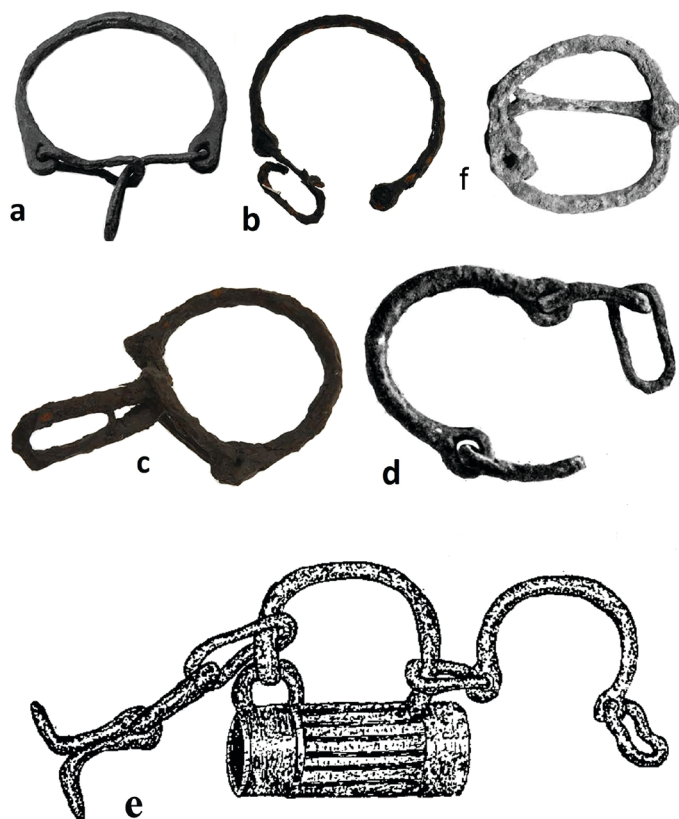
¹³ Informacja ustna.

Ryc. 5. Żelazne kajdany: a-d – Hedeby, Niemcy (za: Schietzel 2014, s. 551), e – Janów Pomorski/Truso, Polska (za: Jagodziński 2017, s. 91, ryc. 89), f – Psków, Rosja (rys. Wiktor Singh, zabytek wcześniej niepublikowany), g – wykop Nerewski, Nowogród Wielki, Rosja (rys. Wiktor Singh, zabytek niepublikowany wcześniej)

w Nowogrodzie, znalezionych w wykopach Nerewskim, Troitskim i Fedorowskim w warstwach z końca XII – początku XIV wieku (nr 411, 725, 750) (Arcihovskij i Ânin 1978, s. 16-18; Ânin i Zaliznâk 2000, s. 26, 45-46).

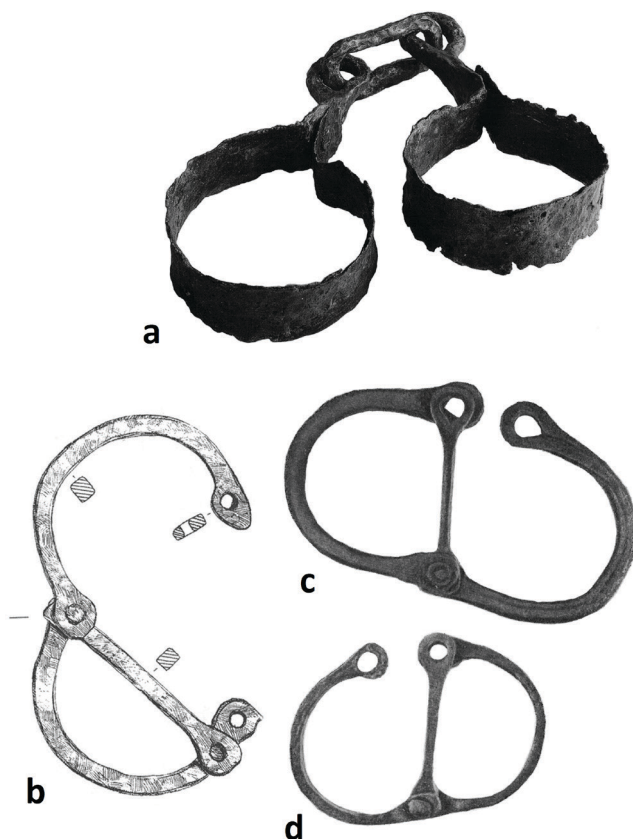
Kajdany znane są ponadto z Tweru (Lapšin 2009, s. 339, ryc. 89.8) (ryc. 7: b) i Zvenigorodu (obwód moskiewski, Rosja) (Kolčîn 1953, s. 156; Henning 1992, s. 424, nr 24). Wszystkie powyższe zabytki mają jednak późniejsze współrzędne chronologiczne (XII-XIV w.). Na XV wiek datowane są kajdany typu C znalezione we wsi Mjakinino-I (rejon stupiński, obwód moskiewski, Rosja) (ryc. 6: f) (Koval' 2014, s. 120, 122, ryc. 7: 6). Znalezione kajdany na późnośredniowiecznej osadzie wiejskiej jest zjawiskiem wyjątkowym.

Ryc. 6. Żelazne kajdany: a-c – Birka, Szwecja (za: Gustafsson 2009, s. 93, ryc. 3a-c), d – Echimăuți, Mołdawia (za: Fëdorov 1953, s. 121, ryc. 52: 4), e – Kołodeżna, Ukraina (za: Ūra 1962, s. 109, ryc. 36: 8), f – Mjakinino-I (za: Koval' 2014, ryc. 7:6)

Warto zauważyć, że z ośrodków IX-XI-wiecznej Rusi, takich na przykład jak Nowogród, kajdany nie są znane¹⁴. Potencjalnie z interesującym nas zjawiskiem (ewentualnie miejsce przetrzymywania dłużników) może łączyć się wykonane z drewna więzienie, wkopane w ziemię, odkryte w Nowogrodzie (lata czterdzieste

¹⁴ Oprócz kajdan o późnej chronologii z tzw. wykopów Nerewskiego i Nutnego-IV w Nowogrodzie, opublikowanych przez Borysa Kolczyna oraz rozpoznanych przez Wiktora Singh, można wymienić tylko jedno znalezisko z końca XI – początku XII wieku, które pochodzi z tzw. wykopu Troickiego-XIII: obroża kolczasta, zarejestrowana w 2005 r. w sektorze U (warstwa 11, kwadrat 1654). Autorzy pragną podziękować koledze dr. Wiktorowi Singh za życzliwą radę oraz ilustracje niepublikowanego zabytku.

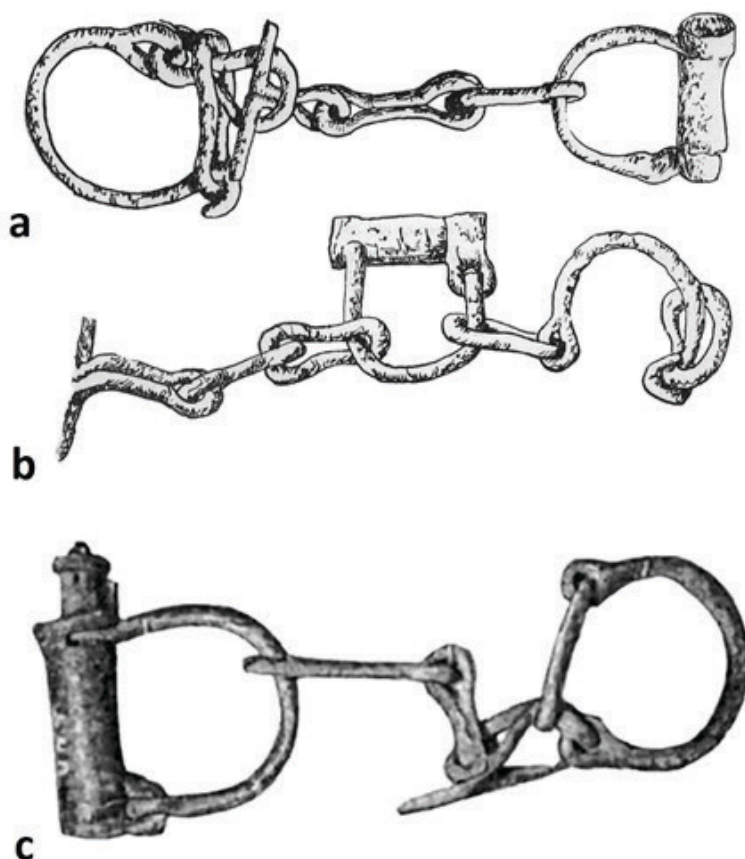

Ryc. 7. Żelazne kajdany: a – Staré Město na Morawach, Czechy (za: Wiczorek, Hinz [red.] 2000, s. 128), b – Twer (za: Lapšin 2009, s. 339, ryc. 89.8), c-d – wykop Nerewski, Nowogród Wielki, Rosja (za: Kolčin 1959, s. 117, ryc. 102)

X wieku) (Olejnikov 2013; Musin 2016, s. 51, 53). Ponadto w Ładodze znaleziono zabytek, który potencjalnie może być częścią kajdan¹⁵.

Kajdany oraz drewniana cela odkryte w Nowogrodzie i w innych późnośredniowiecznych osadach nie były raczej związane z handlem niewolnikami, lecz z systemem karnym średniowiecznego państwa. Można też wnioskować, że osady północnej Rusi nie były głównymi ośrodkami handlu niewolnikami w IX-XI wieku. Mogłyby one jednak pełnić rolę jego punktów tranzytowych. Osady te stały się bardzo szybko ośrodkami wczesnośredniowiecznych organizmów politycznych,

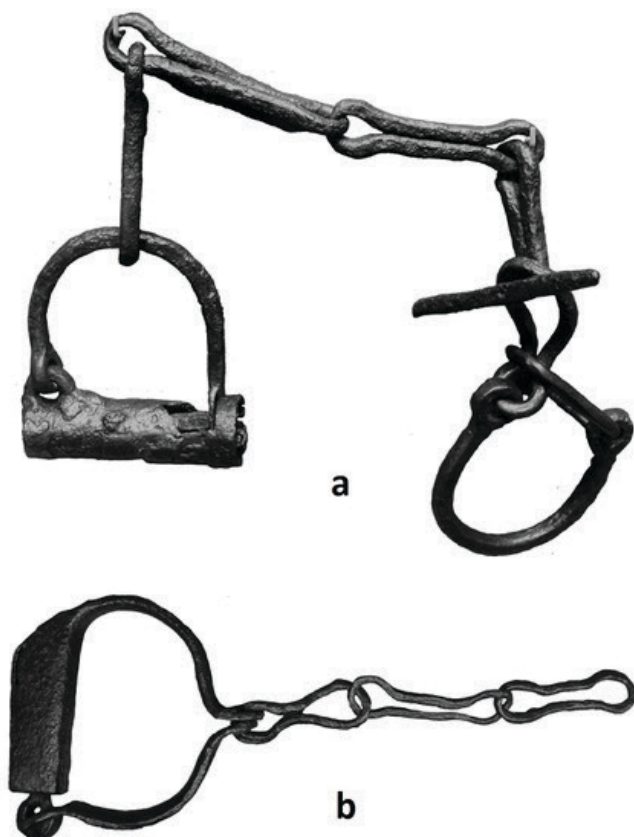
¹⁵ Autorzy składają podziękowanie Natalii Grigorjewej za zwrócenie uwagi na powyższy zabytek oraz konsultacje na jego temat.

Ryc. 8. Żelazne kajdany: a-b – Rajkowieckie Grodziszcze, Ukraina (za: Gončarov 1950, tabl. IX.5-6), c – Dzjewiczka Gora, wieś Sachnowka, Ukraina (za: Ivančenko 1990, ryc. 1)

których gospodarka oparta była na innych zasadach niż handel niewolnikami. Może to tłumaczyć brak znalezisk kajdan na tych stanowiskach. Te same przyczyny mogą wyjaśniać brak takich znalezisk w Kijowie i w rejonie środkowego Dniepru. Znałe stamtąd kajdany (Knjaża Gora, wieś Pekari, obwód czerkaski, Ukraina; Dzjewiczka Gora, wieś Sachnowka, obwód czerkaski, Ukraina; ryc. 8: c) pochodzą z XII – 1. tercji XIII wieku (Kolčín 1953, s. 156, 158, ryc. 131 [zabytek jest interpretowany jako kłódka od kajdan służących do krępowania koni]; Dovženok 1953; Ivančenko 1990, ryc. 1), tj. nie należą do epoki Wikingów.

Na innych obszarach Europy Wschodniej sytuacja pod tym względem przedstawia się diametralnie inaczej, co wykazaliśmy w rezultacie naszych badań tam prowadzonych. Na podstawie kwerend materiałów źródłowych (prowadzonych

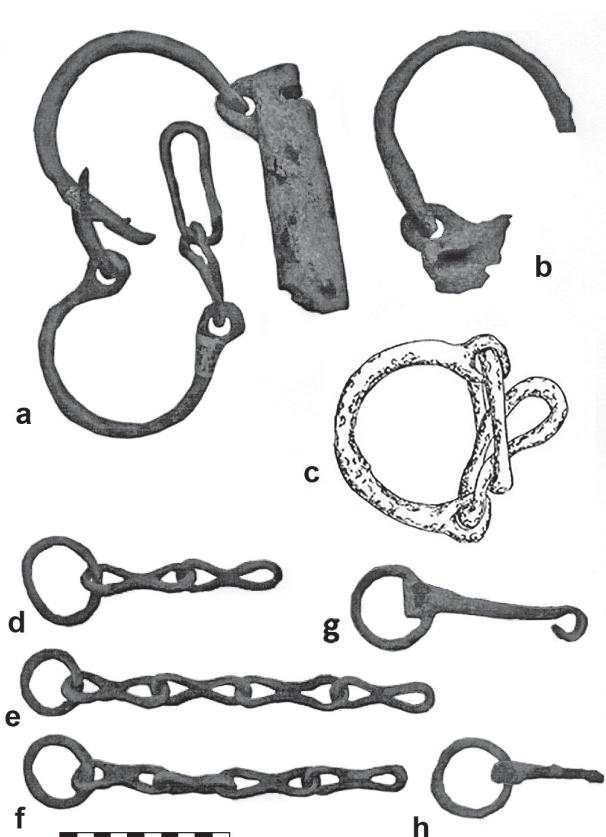

Ryc. 9. Żelazne kajdany: a – Bulgar, Tatarstan, Rosja, b – Bulgar, Tatarstan, Rosja (zbiory Muzeum Archeologicznego w Bulgar, fot. B. Stanisławski)

w zbiorach lokalnych muzeów oraz instytucji naukowych) i literatury zarejestrowaliśmy tam szereg znalezisk żelaznych kajdan, które wcześniej nie były znane badaczom i nie były brane pod uwagę w publikacjach analitycznych. Zabytki te wystąpiły na dwóch obszarach. Pierwszy z nich to rejon środkowej Wołgi i Kamy, czyli tereny kaganatu bułgarskiego, drugi zaś to rejon dolnej Wołgi i Donu, czyli ziemie kaganatu chazarskiego.

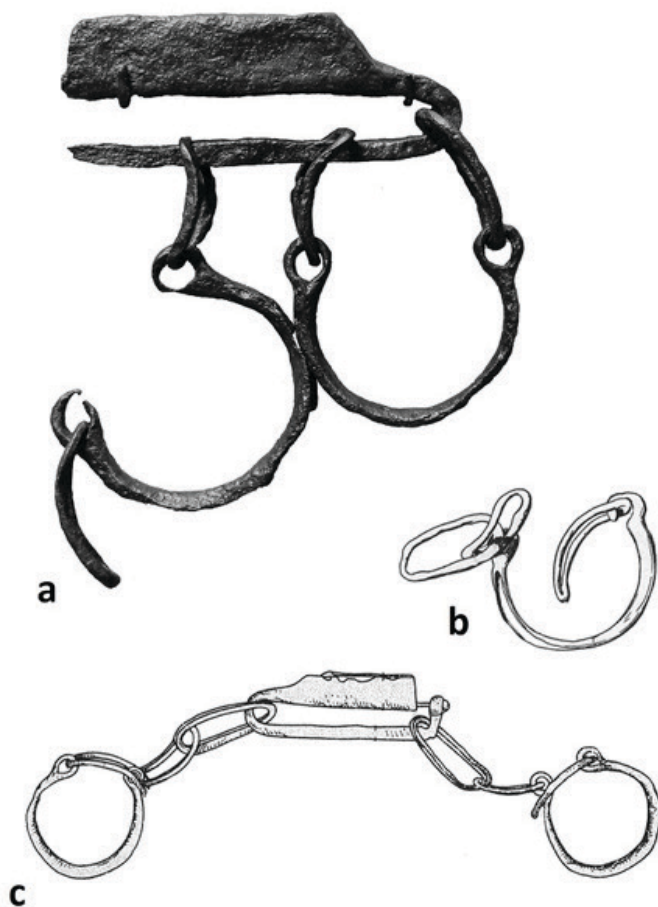
Na obszarach bułgarskich rejonu środkowej Wołgi i Kamy w obecnym Tatarstanie interesujące nas zabytki wystąpiły na grodzie w Bulgar (rejon spasski, Tatarstan) (ryc. 9: a, b) oraz na otwartych osadach rzemieślniczo-handlowych w Izmier (rejon spasski, Tatarstan) (ryc. 10: a-h) i Sjemjenowsk (rejon spasski, Tatarstan)¹⁶.

¹⁶ Na temat znalezisk monet na tym stanowisku zob. Begovatov i in. 2013.

Ryc. 10. Żelazne kajdany: a – Izmier, Tatarstan, Rosja (zbiory Muzeum Archeologicznego Instytutu Archeologii Akademii Nauk Republiki Tatarstanu w Kazaniu, fot. B. Stanisławski), b – Izmier, Tatarstan, Rosja (zbiory Muzeum Archeologicznego Instytutu Archeologii Akademii Nauk Republiki Tatarstanu w Kazaniu, fot. B. Stanisławski), c – Izmier, Tatarstan, Rosja (za: Kazakov 1991, s. 106, ryc. 37.7), d-h – fragmenty żelaznych łańcuchów z osady w Izmier (zbiory Muzeum Archeologicznego Instytutu Archeologii Akademii Nauk Republiki Tatarstanu w Kazaniu, fot. B. Stanisławski)

W Bulgar odkryto dwie pary kajdan typów D1 i E, które prezentowane są na wystawie w tamtejszym muzeum archeologicznym. Żelazne kajdany z osad Izmier – zabytek typów B1 i D1 – oraz Sjemjenowsk zarejestrowaliśmy w rezultacie kwerend, które prowadziliśmy w zbiorach Muzeum Archeologicznego Instytutu Archeologii Akademii Nauk Tatarstanu w Kazaniu. W materiałach pochodzących z osady w Izmier wystąpiły dwie pary żelaznych kajdan, jedna zachowana prawie kompletnie, druga fragmentarycznie. Jeszcze jeden egzemplarz znany jest z osady Sjemjenowsk. Są to kajdany typu D-2, datowane na XII/XIII wiek, które autor

Ryc. 11. Żelazne kajdany: a – Lewobrzeżne Cymłańskie Grodziszcze / Sarkel-Biała Wieża, Rosja (zbiory Muzeum Ermitaż w Petersburgu, fot. B. Stanisławski), b – Lewobrzeżne Cymłańskie Grodziszcze / Sarkel-Biała Wieża, Rosja (za: Sorokin 1959, s. 193, ryc. 34: 5), c – Majaki, Ukraina (za: Miheev 1968, s. 298, ryc. 1: 7)

pierwszej publikacji zinterpretował jako kajdany dla konia lub łańcuch do garnka (Henning 1992, s. 424, nr 27, ryc. 4:5; Halikov 1981, s. 103, 106, ryc. 12: 51-57).

Kolejna koncentracja kajdan występuje na obszarze chazarskim, tj. w rejonie dolnej Wołgi i nad Donem. Z tego obszaru pochodzą żelazne kajdany typu B2, które są przechowywane obecnie w zbiorach Muzeum Ermitażu w Petersburgu. Obręcz od kajdan znana jest ponadto z twierdzy Sarkel nad Donem (tzw. Lewobrzeżne Cymłańskie Grodziszcze) (Sorokin 1959, s. 193, ryc. 34: 5) (ryc. 11: b). Żelazne kajdany znaleziono również na obszarze chazarskim na grodzisku nazywanym Prawobrzeżne Cymłańskie Grodziszcze (rejon cymłański, obwód rostowski) w Rosji (ryc. 11: a). Są to kajdany typu B-2, datowane na koniec IX – początek

X wieku (Pletneva 1967, s. 148-149, ryc. 39: 2 [zabytek jest interpretowany jako służący do krępowania konia]; Henning 1992, s. 423, ryc. 2: 3).

Szlak Wschodni posiadał szereg odgałęzień. Na południu, tj. na obszarach chazarских, przecinał się on z tzw. Północnym Szlakiem Jedwabnym (prowadził on z Azji Środkowej wzdłuż północnych rejonów nadkaspjskich na zachód, przez obszary leżące wzdłuż północnego wybrzeża Morza Czarnego)¹⁷. Szlak dnierprzański prowadził z kolei z północy zarówno w kierunku Konstantynopola i Chersonezu, jak i na wschód na tereny kontrolowane przez Chazarów. Centrum tej części traktu dnierprzańskiego był Kijów. Jest bardzo prawdopodobne, że istniała też droga lądowa z Kijowa na zachód w kierunku czeskiej Pragi (zob. Vasil'evskij 1888; Wasiliewski 1905; Schreiner 1996; Osterrieder 2000). Wzdłuż wszystkich powyższych szlaków występują stosunkowo liczne świadectwa handlu niewolnikami. Na stanowisku Majaki odkryto kajdany typu B-2, datowane na 1. połowę X wieku (Miheev 1968, s. 300; Koloda 2009) (ryc. 11: c). Dwie pary kompletnie zachowanych kajdan odkopano na grodzisku położonym w pobliżu wsi Rajki (Rajkowieckie Grodziszczce, rejon berdyczewski, obwód żytomierski, Ukraina) (Gončarov 1950, tabl. IX.5-6) (ryc. 8: a, b). Są to zabytki typu D-1, datowane szeroko na okres od XI do XIII wieku. Kolejny egzemplarz znany jest z miasta Dniepra (Dniepropietrowsk) na Ukrainie, datowany również szeroko na X-XIII stulecia. Następny odkryto wraz z zamkiem w Kołodeżne na Ukrainie, skąd pochodzi zabytek typu D-1, datowany na XI-XIII wiek (Ūra 1962, s. 98, 109, ryc. 36: 8; por. Levašova 1956, 85, ryc.17: 5) (ryc. 6: e). Jeszcze jedno znalezisko żelaznych pęt znane jest z Zvenigoroda datowane na XII/XIII wiek (Kolčín 1953, s. 156). Na grodzisku Echimăuți w Mołdawii odkopano kajdany typu B, datowane na X – początek XI wieku (Fedorov 1953, s.121, ryc. 52: 4) (ryc. 6: d). Proste kute z żelaza obręcze kajdan, połączone jednym ogniwnem łańcucha, odkryto w miejscowościach Staré Město na Morawach w Czechach, Staré Zámky koło Brna, Chotěbuz-Podobora i Batňovice w Czechach, chociaż najnowsze znalezisko może pochodzić z XIV wieku i jest czasami interpretowane jako kajdany dla bydła (Wieczorek i Hinz [red.] 2000, s. 128, nr 04.05.05; Kouřil 1994; Macháček 2021, s. 116, 118, ryc. 9: 4; Klápště 2012, s. 165, ryc. 42; Štefan 2021, s. 133, 135, ryc. 10: 4) (ryc. 7: a).

Żelazne klódki jako potencjalny wyznacznik handlu niewolnikami

Zaprezentowana powyżej mapa znalezisk żelaznych kajdan z obszarami koncentracji tych znalezisk może stanowić podstawę do kreślenia szlaków, wzdłuż których prowadzony był wczesnośredniowieczny handel niewolnikami. Uważamy, że powyższą mapę wyznaczników materialnych handlu niewolnikami można jednak

¹⁷ Szlak ten został opisany przez Konstantyna VII w *De administrando imperio* (Konstantyn Porfirogeneta 1967, s. 182-187 [42]; Konstantyn Porfirogeneta 2024, s. 178-182 [42]).

jeszcze bardziej „zagęścić”. Analizy znalezisk żelaznych kajdan, które przeprowadziliśmy na podstawie bardzo dobrze, prawie kompletnie, zachowanych zabytków, odkrytych w ośrodkach bułgarskich oraz chazarskich, przechowywanych w zbiorach muzealnych w Kazaniu, w Bułgar oraz w Petersburgu (Ermitaż), wykazują, iż nieodzownym elementem kajdan były – zachowane w tych zabytkach – żelazne kłódki¹⁸. Powyższe znaleziska można zatem traktować jako dowód na to, że kłódki stanowiły element kajdan. Oczywiście, zamki mogły służyć do zamykania różnych rzeczy, nie tylko kajdan niewolniczych. Jednak w przypadku występowania na danym stanowisku pewnej kombinacji cech archeologicznych (ślady handlu dalekosiężnego, skandynawskie artefakty), nadmierna koncentracja kłódek może być również uznana za dowód handlu niewolnikami.

Występują dwa warianty – rozwiązania techniczne zastosowania kłódek w konstrukcji kajdan. Pierwszy polega na tym, że żelazne cylindryczne kłódki stanowiły „wkładki” do cylindrów w żelaznych obręczach kajdan (np. zabytki zaprezentowane na ryc. 3, 4, 5, 8, 9 i 10: a). Drugi wariant polega na tym, że stosowano duże kłódki tzw. typu bułgarskiego, którymi spinano dwie obręcze kajdan (np. zabytki zaprezentowane na ryc. 6: c, d, e i 9).

W związku z powyższym uważamy, iż materialnym wyznacznikiem handlu niewolnikami może być również przynajmniej część znalezisk żelaznych kłódek, zarówno typu cylindrycznego, jak i typu bułgarskiego. Występują one w dość dużej liczbie w wielu ośrodkach wczesnośredniowiecznych, rozsianych wzdłuż Szlaku Wschodniego w strefie nadbałtyckiej oraz w Europie Wschodniej, zarówno w strefach osadniczej „ruskiej”, „bułgarskiej”, jak i „chazarskiej”.

Nie znaczy to, że wszystkie znaleziska kłódek i kluczy do nich stanowią oznakę stosowania kajdan oraz wyznacznik prowadzenia handlu niewolnikami. Interpretacja taka jest jednak możliwa w przypadku, gdy spełnione są pewne warunki. Wskazywać na to może występowanie paralelnie z nimi innych wyznaczników uprawiania na danej osadzie handlu dalekosiężnego, a zwłaszcza występowanie: kajdan, arabskich monet oraz zabytków specyficznych dla skandynawskiej kultury materialnej – rejestrowanych w obcych środowiskach kulturowych. W przypadku zarejestrowania kłódek i ewentualnie kluczy w tego typu kontekstach możemy brać pod uwagę ich potencjalny związek z uprawianiem procederu handlu niewolnikami.

Chociaż zamki, kłódki i klucze do nich były znane w strefie Morza Śródziemnego od okresu starożytności, a w Europie Środkowej i Wschodniej występują od okresu rzymskiego, to technologia produkcji tego konkretnego typu kłódek, które znamy w Europie z okresu wczesnego średniowiecza, ma proveniencję orientalną. Były one produkowane na Wschodzie, a zwłaszcza w Azji Środkowej od początku V stulecia. Uważa się, że są one wynalazkiem tamtejszych rzemieślników. Wyroby typu cylindrycznego znaleziono tam na terenie Uzbekistanu na kilku stanowiskach

¹⁸ Na związek zamków z handlem niewolnikami zwrócił wcześniej uwagę Frankopan 2015, s. 117.

w Oazie Taszkenkiej, na grodzisku Kanka¹⁹, Tunket oraz na terenie obecnego Taszcentu (Bogomolov i Gendel'man 1991), w Pendżakencie (zabytki datowane na VII-VIII wiek) oraz Kuofodor-Tepe koło Samarkandy (datowane na XI-XII wiek). Klucze do zamków znaleziono w Pendżakencie oraz na grodzisku Kafyr-Kała w pobliżu Samarkandy (Šiškina 1961, s. 214-215; Ovsănnikov 1971). Fragment tulei o kwadratowym przekroju – blokującej obręcz w kajdanach typów E-F – odkryto na grodzisku w Paikend koło Buhary²⁰.

W Europie Wschodniej kłódki były znane od IX wieku²¹. Znajomość produkcji zamków trafiła z Azji Środkowej najpierw do Bułgarii nad środkową Wołgą i Kamę, a następnie na Ruś, stąd też zwane są typem środkowoazjatyckim lub bułgarskim²². Kłódki tzw. typu bułgarskiego i klucze do nich występują na stanowiskach bułgarskich w X-XI wieku. Nad środkową Wołgą i Kamą są one bardzo popularne. Warsztat specjalizujący się w ich produkcji (koncentracja około 100 zamków) odkopano na grodzisku w Biljar. Kłódki znane są również z Bułgar (Valeev 2007, s. 79-80). Liczne ich egzemplarze zarejestrowaliśmy, prowadząc kwerendy zabytków odkopanych na osadach Izmier i Sjemjenowsk nad środkową Wołgą (Kazakov 1991, s. 70-74, ryc. 28 i 29) (ryc. 12).

Żelazne kłódki popularne były także na Rusi, o czym świadczą znaleziska między innymi z Nowogrodu Wielkiego (Kolčín 1953, s. 152-162; 1958; 1959, s. 78-93; 1982, s. 160, 162, ryc. 3; Kudrăvcev 2014), grodziska koło wsi Rajki (Gončarov 1950, s. 85-86, tabl. X), osady Kurkul nad dolną Kamą (wieś Kurkul, rejon aljekszejewski, Tatarstan/Rosja), Kaniewa pod Kijowem oraz na osadzie w pobliżu wsi Gorodiszczce, czasami utożsamianej z Izjasławjem (rejon szepetowski, obwód chmielnicki, Ukraina) (Ovsănnikov 1971, s. 259). Bardzo liczne żelazne tuleje służące do umieszczania w ich wnętrzach kłódek oraz kłódki i klucze znane są z twierdzy w Sarkel – Biała Wieża (ryc. 13, 14), skąd pochodzi też wspomniana wcześniej obręcz od kajdan (Sorokin 1959, s. 171-182).

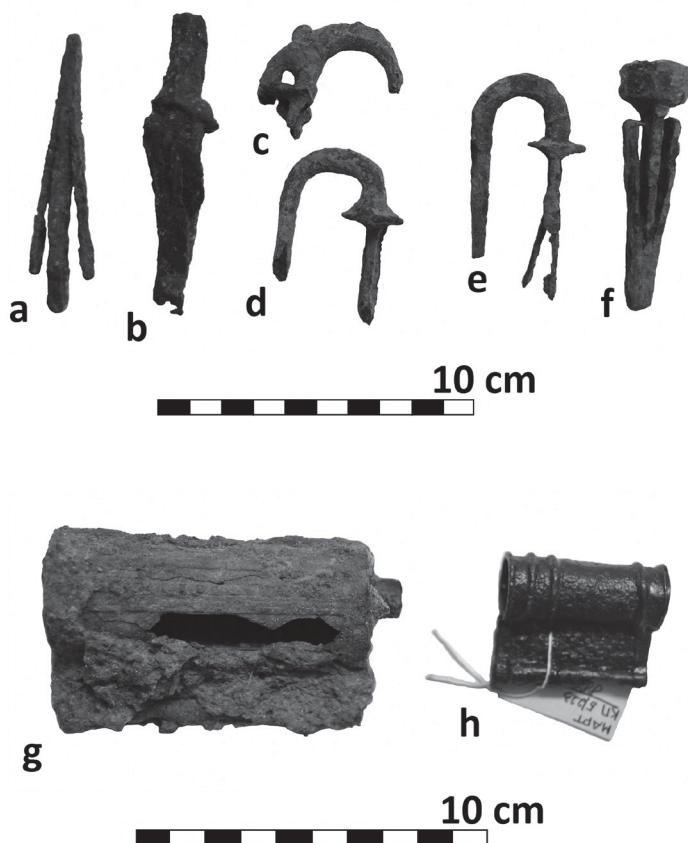
Na północy Rusi takich kłódek jest niewiele. W Starej Ładodze znaleziono kilka egzemplarzy pochodzących z 2. połowy VIII-X wieku. Reprezentowane są one przede wszystkim przez sześciennie kłódki o tradycji skandynawskiej, chociaż

¹⁹ W Kanka zarejestrowano cztery zamki z X-XII w. i klucz z X-XI w. (Bogomolov i Gendel'man 1991, s. 138-140, ryc. 1: 27-31).

²⁰ Uwagę zwraca również kontekst opisywanego zabytku. Zarejestrowano go wewnątrz karawan-seraju, przeznaczonego dla obcych przybyszów. W tym samym miejscu odkryto ponadto siedem dirhemów z lat osiemdziesiątych VIII w. oraz fragment inskrypcji dotyczącej zakupu futer (towaru pochodzącego najprawdopodobniej z północy) za kwotę 5000 monet, brązowy dzban o wydłużonym kształcie z wąską szyjką i dzióbkiem służący do gotowania wody, specyficzny dla kultury saltowo-majackiej występującej na obszarach południowej Rosji i południowo-wschodniej Ukrainy. Budynek funkcjonował dalej w X-XI w. (Saparov i Omel'čenko 2017).

²¹ Zamki w Europie Wschodniej omawia Kolčín 1958.

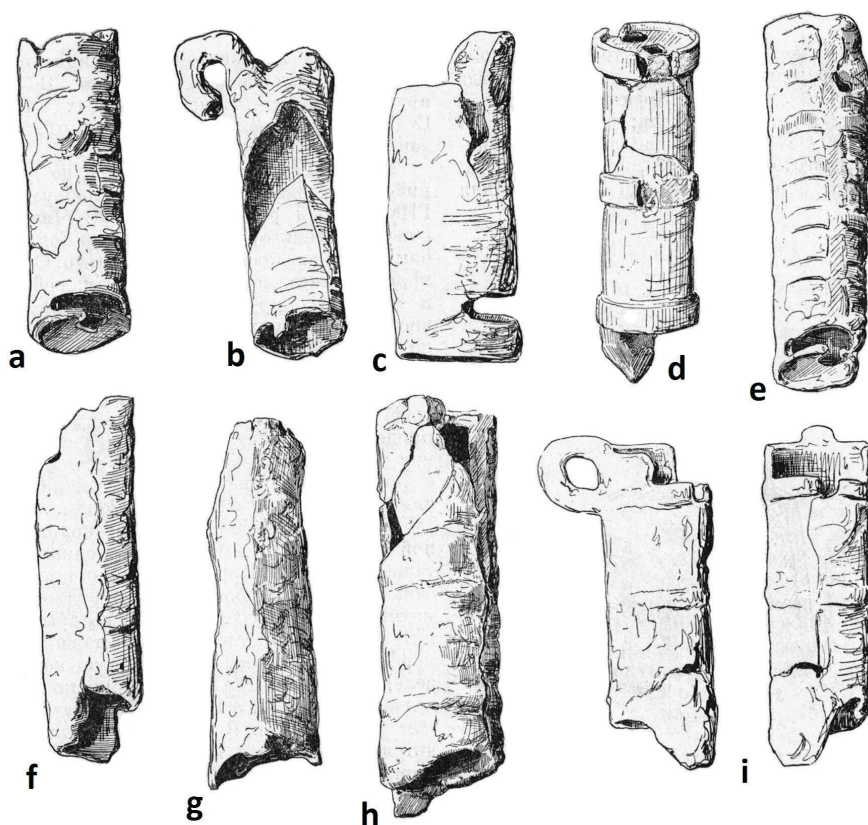
²² Budowę, konstrukcję i mechanizm działania zamków typu bułgarskiego por. Ovsănnikov 1971, s. 258-259; Kočkina i Staňankov 1993, s. 198.

Ryc. 12. Fragmenty żelaznych zamków odkryte na osadzie Izmier nad środkową Wołgą (za-
bytki ze zbiorów Muzeum Archeologicznego Instytutu Archeologii Akademii Nauk Republiki
Tatarstanu w Kazaniu, fot. B. Stanisławski)

znane są tam także klucze do kłódek cylindrycznych o różnych kształtach²³. Interesujące nas kłódki cylindryczne („bułgarskie”, które rozprzestrzeniły się na Rusi i w Bułgarii Nadwołżańskiej w rezultacie kontaktów ze społecznościami Azji Środkowej, zaliczone początkowo przez Borysa Kolchina do typu E, a być może także typów A, B i C wg Kolchina) odkryto ponadto w Nowogrodzie Wielkim (Kolčin 1959, s. 78-93; Kudrâvcev 2014, s. 17, 31, 67, 79-85, 176, 180, 181, 184-187, ryc. 2, 5, 6, 9, 10, 11, 12). Najstarszy typ kłódki cylindrycznej w Europie Wschodniej, pojawiający się już w IX-X wieku, to typ A, który wyszedł z użytku w XIII wieku. Od XII do XIV stulecia występowały tam zamki typów B i C. Andriej

²³ Autorzy dziękują Andrejowi Kudrâvcewowi i Pavelowi Miljaevowi za informacje i konsultacje.

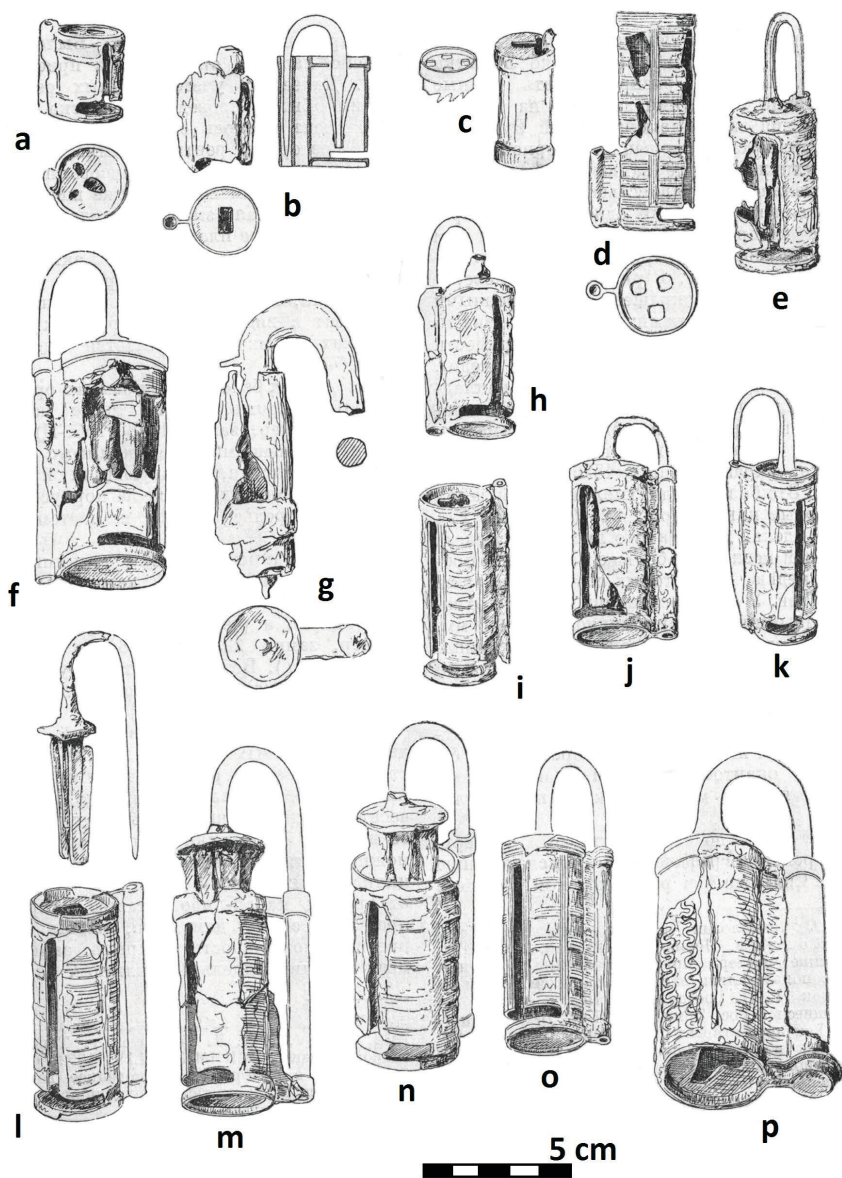

Ryc. 13. Żelazne tuleje od zamków odkryte w Sarkel-Biała Wieża (za: Sorokin 1959, s. 173, ryc. 20)

Kudrâvcev łączy pojawienie się klódek i kluczy na Rusi w IX-X wieku z początkami kontaktów słowiańsko-skandynawskich (Kudrâvcev 2014, s. 69-70).

Szczególnie interesujące są klódki sprężynowe cylindryczne typu Z (typ I według typologii A. Kudrâvceva) z dużym cylindrem i pałąkiem w kształcie łuku, czasami uzupełnione fragmentami łańcucha. W Nowogrodzie nie są one liczne (trzy egzemplarze) (Kolčín 1959, s. 84). Klódki tego typu pojawiły się już w XI wieku i były stosowane aż do późnego średniowiecza. Są one interpretowane zazwyczaj jako kajdany dla koni (Kudrâvcev 2014, s. 13, 90-91, 196, ryc. 21). Analogiczne znalezisko z Helgo (Szwecja) interpretowane jest natomiast jako kajdany (Westphalen 2002, s. 187, tab. 70: 1-4).

Klódki cylindryczne w różnych wariantach – w tym typu „bułgarskiego” znane są na grodzisku rajkowieckim na Ukrainie (Gončarov 1950, s. 85-86, tabl. 10)

Ryc. 14. Żelazne zamki odkryte w Sarkel-Biała Wieża (za: Sorokin 1959, s. 175, ryc. 22)

i na osadzie Kurkul nad dolną Kamą²⁴. Kłódki typu bułgarskiego odkryto również na Rusi na osadzie w pobliżu wsi Gorodiszczce, czasami utożsamianej z Izjasławjem (rejon szepetowski, obwód chmielnicki, Ukraina) (pięć całych i 15 zachowanych fragmentarycznie). Na tej samej osadzie odkryto 77 dużych zamków cylindrycznych (typ Z według B. Kolchina, typ I według A. Kudrâvceva), które mają tam jednak późną chronologię, sięgającą XII – 1. połowy XIII wieku (Ovsânnikov 1971, s. 259; Ovsânnikov i Peskova 1982, s. 96, ryc. 1). Kłódki odkryto ponadto w Knjaża Gora pod Kaniewem (Ukraina) (Kolčín 1953, s. 158, ryc. 131), Belozero (obwód wołogodzki, Rosja) (Zaharov 2004, s. 207-208, ryc. 186:14), a także w Nowogródku (obwód grodzieński, Białoruś) w kompleksie z XI wieku (Gurevič 1981, s. 24; 118, ryc. 14: 5).

W literaturze dominuje pogląd, zgodnie z którym kłódki tego typu służyły głównie do krępowania koni. Jest on jednak kwestionowany (Artem'ev 1998, s. 80). Geneza tego poglądu może wynikać bowiem z innych, pozaarcheologicznych przesłanek, a mianowicie zideologizowanej tradycji naukowej. Zaprzeczanie tego typu zabytkom funkcji kajdan jest bowiem typowe dla rosyjskiej historiografii okresu sowieckiego i poradzieckiego, a także historiografii krajów znajdujących się pod wpływem nauki sowieckiej, na przykład Czech. Zgodnie z koncepcją, która dominowała w historiografii Stalina lat 1930-1950, plemiona słowiańskie przeszły natychmiast z prymitywnego systemu komunalnego do etapu feudalizmu, omijając formację niewolniczą (Grekov 1934; 1953, s. 27, 113, 180). Z tego powodu w badaniach pominięto wiele cech gospodarki niewolniczej na Rusi, a badacze próbujący analizować historyczne wyznaczniki handlu niewolnikami i niewolniczej pracy na „feudalnej Rusi” zostali poddani oficjalnej krytyce²⁵. Interpretacja w archeologii sowieckiej łańcuchów, kajdan i zamków jako narzędzi wykorzystywanych w przypadku koni i bydła, a nie jako kajdan dla niewolników, była zatem zgodna z tym trendem.

Centra handlu niewolnikami i kupcy

Wracając jednak do tego najważniejszego materialnego wyznacznika niewolnictwa, jakim są żelazne kajdany, na podstawie analizy kartograficznej miejsc ich odkryć oraz koncentracji znalezisk, można wyróżnić kilka następujących obszarów (ryc. 1). Są to: I – północno-wschodnie tereny dzisiejszych Niemiec, na których kajdany odkryto w skandynawskim Hedeby oraz w kilku osadach Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej, tj. w Neu Nieköhr, Breest, Starigard-Oldenburg, Parchim-

²⁴ Znaleziono tam także kajdany z łańcuchami, które autor interpretuje jako kajdany dla koni; zob. Kazakov 1991, s. 70, 73-74, 108.

²⁵ Por. np. Froânov 1974, choć krytykę jego koncepcji, nadmiernie archaizującą stosunki społeczne, polityczne i gospodarcze we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej, należy uznać za słuszną.

-Löddingsee, Plau i Vorwerk; II – Birka w środkowej Szwecji wyróżniona jako odrębne centrum ze względu na liczbę znalezisk; a także rejony III – bałtyjski wyodrębniony na podstawie pęt odkrytych w Janowie Pomorskim/Truso w Polsce oraz Daugmala na Łotwie; IV – bułgarski nad środkową Wołgą zaobserwowany na podstawie znalezisk z Bulgar oraz osad w Izmier i Sjemjenowsk; V – chazarski skupiony wokół znalezisk z obszarów nad dolną Wołgą, Donem i Dońcem, tj. w Sarkel i okolic (tj. Lewobrzeżne i Prawobrzeżne Cymłańskie Grodziska) oraz Majaki; VI – dolnego Dniepru i nadczarnomorski, wykreślony na bazie zabytków z Rajki, miasta Dniepra (Dniepropietrowsk), Kołodeżne oraz Echimäuti; VII – morawski wyróżniony na podstawie znalezisk z Brno-Lišen oraz Staré Město. Uważamy, że wyróżnione powyżej obszary koncentracji znalezisk żelaznych kajdan mogą odzwierciedlać wczesnośredniowieczne centra handlu niewolnikami, skoncentrowane głównie wokół węzłowych ośrodków bałtycko-orientalnego systemu wymiany (rejony I, II, III, IV i V). Rejony VI i VII stanowią z kolei odzwierciedlenie kontaktów pomiędzy strefą chazarską, środkowym Naddniestrzem oraz Czechami, które mogły być prowadzone zarówno szlakami rzecznyymi, jak i wzdłuż równoleżnikowego traktu lądowego. Powyższe rejony koncentracji znalezisk pokrywają się ponadto z miejscami prowadzenia handlu „żywym towarem”, odnotowywanymi w przytoczonych powyżej źródłach pisanych. Szczególnie interesujące na tym tle są jednak dotychczas bardzo słabo rozpoznane pod tym względem rejony bułgarski oraz chazarski. Dotychczasowa wiedza na temat handlu niewolnikami na tych obszarach była czerpana bowiem jedynie z przekazów pisanych.

O funkcjonowaniu handlu niewolnikami w rejonie dolnego Dniepru i Morza Czarnego może świadczyć ponadto odkrycie w 2016 roku nietypowego pochówku zbiorowego na wyspie Berezan u ujścia Dniepru, datowanego na koniec XI-XII wieku, w którym pochowano szczątki 45 osób różnej płci i w różnym wieku²⁶. Niektóre szkielety noszą ślady gwałtownej śmierci. W jednym przypadku grot strzały tkwił w łopatce pochowanego mężczyzny²⁷. Wstępnych informacji na temat śladów występujących na kościach nóg, które mogły powstać w wyniku stosowania żelaznych kajdan, nie można już jednak zweryfikować, ponieważ zbiory przechowywane na Uniwersytecie w Mikołajowie na Ukrainie zostały zniszczone wraz z budynkiem uniwersytetu w wyniku ostrzału armii rosyjskiej.

We wczesnym średniowieczu wyspa Berezan była ważnym punktem na szlaku prowadzącym z Europy Wschodniej wzdłuż Dniepru i przez Morze Czarne do Konstantynopola. Według wielu badaczy, wyspa utożsamiana jest z Wyspą Świętego Epheria (Αἴγιον Αἰθέρειον), o której wielokrotnie wspominają teksty autorów

²⁶ Na temat znaczenia pochówków na szlakach handlowych dla badań wczesnośredniowiecznego handlu niewolnikami zob. McCormick 2009, s. 741-744.

²⁷ Na temat wykopalisk zob. Smirnov 2017; Krutilov, Smirnov i Bondarenko 2018, s. 160, 161, ryc. 2. Zob. też <http://dumka.org.ua/v-berezani-nashli-ritualnoe-zahoronenie-45-chelovek/>, dostęp 1 XI 2024.

bizantyjskich i traktaty bizantyńsko-ruskie zawarte w *Powieści minionych lat*²⁸, oraz Konstantyn Porfirogeneta²⁹. Wcześniej w 1905 roku na wyspie odnaleziono jedyny w Europie Wschodniej napis runiczny wyrity na kamieniu nagrobnym z końca XI wieku, wskazujący na obecność tam Skandynawów (Braun 1907; Braun i Arne 1914; Mel'nikova 2001, s. 201; Vinogradov i Musin 2019, s. 716-719). Na wyspie nie było żadnej stałej populacji, a osadnictwo miało charakter wyłącznie sezonowy, związany z żegluga i rybołówstwem (Boltenko 1947; 1960; Gorbunova 1979; plan wyspy i osady zob. Solovyov 1999, ryc. 115). Niewykluczone, że wspomniany powyżej grób może stanowić dowód na to, że przez wyspę przebiegał szlak handlu niewolnikami. Kluczowe położenie wyspy w kontekście przebiegu czarnomorskich szlaków komunikacyjnych uczyniło ją dogodnym punktem tranzytowym dla tego typu handlu.

Niewykluczone, że zbieżności pomiędzy źródłami pisanymi i materialnymi mogą mieć jeszcze szerszy wymiar, dotyczący także ludzi, którzy zajmowali się tym procederem nad środkową Wołgą. Panuje pogląd, sformułowany głównie na podstawie analiz przekazów pisanych – zwłaszcza autorów arabskojęzycznych – że obsługą szlaku komunikacyjno-handlowego, będącego osią orientalno-bałtyckiego systemu wymiany, zajmowali się kupcy z Chorezmu, Chazarowie, Bułgarzy, Radanici identyfikowani z Żydami³⁰ i Rusowie (Ibn Rosteh 1977, s. 41; Ibn Faḍlān 1985, s. 65-76, 108, 109-114). Przy czym, jak można wnioskować na podstawie przekazów pisanych, handel niewolnikami był domeną kupców żydowskich oraz ruskich³¹. Najmniej wiemy na temat wyznaczników symbolicznych i materialnych atrybutów Radanitów, w związku z tym zidentyfikowanie ich na szlaku jest bardzo trudne. Stan naszej wiedzy pozwala nam jednak odnotować potencjalną obecność kupców ruskich. Jak pisał Ibn Faḍlān: „Rusach podjeżdżają statkami, wychodzą ku nim (tj. Słowianom) [na ląd], porywają ich do niewoli i następnie wywożą do Chazarów i do Bułgarów i sprzedają tym ludom” (Ibn Faḍlān 1985, s. 65-76, 108, 109-114). Ibn Rosteh tworzący pod koniec IX – do początku X stulecia odnotował: [...] „gdy prowadzą napady na Saqalaba podpływają na statkach, żeby się do nich zbliżyć, a następnie biorą jeńców i zawożą ich do Chazarów lub Bułgarów, by im ich

²⁸ „I niech Ruś nie ma prawa zimować w ujściu dniewowym w Białobereżu, ani u Świętego Eleuterego...” (Powieść, s. 247; por.: Ipat'evskaâ letopis', s. 39 Lavrent'evskaâ letopis', s. 51).

²⁹ „Tak więc ruszają stamtąd i podróżują przez cztery dni, aż dotrą do jeziora przy ujściu rzeki, gdzie znajduje się ostrów Św. Aitheriosa. Po dotarciu do wyspy odpoczywają tam dwa lub trzy dni. Następnie przygotowują łodzie, uzupełniają potrzebne wyposażenie – żagle, maszty i ster – które wnieśli na pokład...” (tłum. za Duczko 2007, s. 206; Konstantyn Porfirogeneta 1967, s. 60, 62 (IX: 82, 88); zob. też Pogorelaâ 1985. O możliwości identyfikowania toponimu „*ustaulmr/*Ustahólmr-” z inskrypcji runicznej z połowy XI w. na kamieniu w Ålstað w Norwegii i na wyspie Epheria-Berezan zob. Šavelev 2019).

³⁰ Por. Kmietowicz 1969. Radanitów wspomina autor *Księgi dróg i królestw* w IX w. (Ibrahim ibn Jakub, s. 74-77) oraz Ibn al- Faḳīh w *Księdze miast* (Ibn al- Faḳīh 1969, s. 26-29). Krytycznie na temat roli Żydów w handlu niewolnikami zob. Toch 2014; Litavrin 2001.

³¹ O czym pisał Ibn Hurdābih, s. 153-155, zob. też s. 92. Por. Ibn al-Faḳīh 1885, s. 270-271.

sprzedać [...]” oraz „Urządzają oni najazdy na Słowian. Podjeżdżają statkami, wychodzą ku nim (tzn. ku Słowianom) [na ląd], porywają ich do niewoli i następnie wywożą do Chazarów i do Bułgarów (kamskich) i sprzedają ich tym ludom [...]” (Ibn Rosteh 1977, s. 40-41).

Rezultaty badań archeologicznych prowadzonych nad środkową Wołgą i Kamą pozwalają dostrzec obecność tych ludzi także w źródłach materialnych. Dyskusja na ten temat została zapoczątkowana zresztą już dawno temu, wraz z odkryciem cmentarzyska w Bałymjer (Rejon Spasski, Tatarstan) na wschodnim brzegu Wołgi w okolicach grodu Bulgar³². Nekropolię odkryto i zbadano wykopaliskowo w XIX wieku. Jest to cmentarzysko kurhanowe, które formą obrządku pogrzebowego oraz pochówków różni się znacząco od rytu charakterystycznego dla społeczności zamieszkujących rejon środkowej Wołgi oraz Kamy (szkieletowego, muzułmańskiego). Specyficzne są również zabytki odkryte w mogiłach. Na tej podstawie sformułowano hipotezę o skandynawskim rodowodzie cmentarzyska. Z kolei śladami obecności Rusów nad środkową Wołgą i Kamą mogą być zabytki odkryte na innych stanowiskach położonych w tym regionie. Własnością kupców-wojowników obsługujących szlak mogło być ponadto dwanaście mieczy typu karolińskiego (Halikov 1985, s. 173, ryc. 57: 1), brązowe okucie pochwy miecza dekorowane w stylu Borre lub Jelling (Halikov 1985, s. 173, ryc. 57: 1). Ze Skandynawii lub Rusi pochodzi także drugie okucie pochwy miecza (Halikov 1985, s. 173, ryc. 57: 2), czekan misternie dekorowany w stylu skandynawskim, znaleziony prawdopodobnie w Bulgar (pozyskany na „rynku wtórnym”), żeńska skandynawska zapinka odkopana w Bulgar oraz zabytek dekorowany w stylu skandynawskim zarejestrowany w obwodzie uljanowskim (Valeev 2007, s. 121). Licznymi źródłami archeologicznymi poświadczane są ponadto kontakty handlowe pomiędzy obydwoima społecznościami Europy Wschodniej, tj. importy bułgarskie zarejestrowane na Rusi oraz wyroby i surowce pochodzenia ruskiego odnotowane na obszarze kaganatu bułgarskiego (Valeev 2007, s. 122-129, 131-132).

Wnioski

W naszym artykule chcieliśmy zwrócić uwagę na drzemiący i wciąż naszym zdaniem niewyczerpany potencjał studiów nad niewolnictwem okresu wczesnego średniowiecza, opartych na tradycyjnych i najbardziej podstawowych jego wyznacznikach, tj. znaleziskach żelaznych kajdan. Jak się okazuje, celem pozyskania interesujących źródeł niekoniecznie musimy prowadzić nowe badania wykopaliskowe, a wystarczą czasem kwerendy starszej literatury przedmiotu, archiwów oraz magazynów ośrodków naukowych i muzealnych rozsianych na peryferiach Europy. Wyniki prezentowanych badań ukazują ponadto duży potencjał poznawczy dla stu-

³² Cmentarzysk w Bałymjer por. Izmajlov 1991, s. 131-132; 2000; 2003a; 2003b; Valeev 2007, s. 120.

diów nad niewolnikami, poprzez poszerzenie materialnych wyznaczników tego fenomenu o nowe kategorie źródłowe. Wśród potencjalnych nowych wyznaczników handlu niewolnikami, jak pokazują nasze wcześniejsze badania, jest pojawienie się na niektórych terytoriach ograniczonych ilościowo i chronologicznie grup ceramiki, nietypowych dla lokalnej kultury. Występowanie ceramiki typu Tornov na grodzisku nad Lovati może wskazywać na przemieszczanie się małych grup ludności obcej. Niewykluczone, że było to efektem handlu niewolnikami.

Mamy nadzieję, że przedmiotem dyskusji stanie się również nasza koncepcja interpretacji żelaznych kłódek jako elementów kajdan, a tym samym traktowania ich jako potencjalnego materialnego wyznacznika uprawiania niewolnictwa.

Należy jednak stwierdzić, że kajdany i łańcuchy same w sobie nie mogą być traktowane jako bezpośredni bezdyskusyjny dowód handlu niewolnikami i gospodarki niewolniczej. Do uznania ich za takie wyznaczniki niezbędne są również inne materialne wskaźniki badanego zjawiska, pochodzące z tych samych kontekstów archeologicznych.

Ważnym czynnikiem powodzenia badań nad niewolnictwem jest ponadto analiza dowodów archeologicznych tego procederu, pochodzących z konkretnych stanowisk, analizowanych w kontekście przekazów źródeł pisanych, które mogą dostarczyć geograficznych i chronologicznych wskazań ośrodków i szlaków handlu niewolnikami. Jak mogliśmy wykazać, w wielu przypadkach informacje historyczne i archeologiczne są zbieżne.

Analiza kartograficzna miejsc odkrycia materialnych wyznaczników niewolnictwa pozwoliła nam z kolei wykreślić szkic obrazu centrów niewolniczego procederu. Co istotne, wpisuje się on w przebieg wielkich transkontynentalnych szlaków komunikacyjno-handlowych ówczesnego świata, a ponadto koresponduje z przekazami źródeł pisanych. Podkreślić należy również fakt, iż badane zabytki, pomimo że pochodzą z wielu miejsc, które dzielą nierzadko setki i tysiące kilometrów, cechuje bardzo daleko idąca unifikacja typologiczna. Są to głównie wyroby typów B1 i D1. Można to – naszym zdaniem – traktować jako dowód ich funkcjonowania w ramach jednego transkontynentalnego systemu wymiany.

Mamy nadzieję, że nasz artykuł zainspiruje także innych badaczy do przyjrzenia się raz jeszcze, czy również w zasobach ich instytucji nie znajdują się podobne zabytki; a ich prace przyczynią się do uzupełnienia zakreszonego przez nas szkicu przebiegu szlaków oraz centrów niewolnictwa wczesnośredniowiecznego świata.

Konflikt interesów: Autorzy deklarują brak konfliktu interesów.

Wkład autorów: Autorzy przyjmują na siebie wyłączną odpowiedzialność z tytułu: przygotowania koncepcji badawczej dzieła i sposobu jego przedstawienia (opracowania metodyki), zebrania i analizy danych, interpretacji wniosków, a także zredagowania wersji ostatecznej rękopisu.

Oświadczenie finansowe: Ta praca powstała w ramach projektu badawczego pt. „Szlak Wschodni – kontakty kulturowe pomiędzy społecznościami emiratu Samanidów i Europy w X stuleciu” (projekt HARMONIA 9, nr 2017/26/M/HS3/00300, Narodowe Centrum Nauki).

Bibliografia

Źródła pisane

- Adam z Bremy 1917, Adamus Bremensis, *Hamburgische Kirchengeschichte*, B. Schmeidler (red.), Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum, t. 2, Hanovre–Leipzig–Hahn 1917.
- Adam z Bremy 2002, Adam of Bremen, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum = History of the Archbishops of Hamburg-Bremen*, F.J. Tschan (tłum.), T. Reuter (wstęp), New York, Columbia University Press, 2002.
- Al-Jāhiz 1956, *Al-Ġāhiz, Hādhā kitāb al-ḥayawān*, w: T. Lewicki (tłum., red.), *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 1, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, s. 161-174.
- Al-Jāhiz 2003, *De l'étonnante sagesse divine dans sa création et autres anecdotes*, M. Mestiri, S. Mestiri (wyd., tłum.), Paris, Fayard, 2003.
- Al-Jāhiz 2015, *Le livre des animaux d'al-Jāhiz*, A. Aarab, P. Lherminier (wyd., tłum.), Paris, L'Harmattan.
- Al-Ḥuẓaymī 1879, *Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed Ibn Djarir At-Tabari = Tārīkh al-rusul wa-al-mulūk*, S. Guyard, J. de Goeje (wyd.), Tertia series, Abu Djafar Mohammed Ibn Djarir At-Tabari I, Leiden, E.J. Brill.
- Ibn al-Faqīh 1885, *Compendium libri Kitāb al-boldān auctore Ibn al-Faqīh al-Hamadhānī*, w: *Bibliotheca geographorum arabicorum*, t. 5, J. de Goeje (red.), Leiden, E.J. Brill.
- Ibn al-Faqīh 1969, Ibn al-Faqīh, *Kitāb al-buldān*, w: T. Lewicki (tłum., red.), *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 2, cz. 1, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, s. 9-127.
- Ibn Faḍlān 1985, Ibn Faḍlān, *Kitāb (Księga)*, w: A. Kmietowicz, F. Kmietowicz, T. Lewicki (tłum., red.), *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 3, Wrocław–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Ibn Hauqal 1964-1965, Ibn Hauqal, *Configuration de la terre (Kitāb surat al-Ard)*, J.H. Kramers, G. Wiet (tłum., wyd.), Beyrouth; Paris, al-Lagna ad-duwaliya li-targamat ar-rawa'i, G.P. Maisonneuve et Larose.
- Ibn Hurdādbih 1956, Ibn Hurdādbih, *Kitāb al-masālik wa-(a)l-mamālik*, w: T. Lewicki (tłum., red.), *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 1, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, s. 43-157.
- Ibn Rosteh 1977, Ibn Rosteh, *Kitāb al-a'lāq an-naḥḥa*, T. Lewicki, M. Czapkiewicz, A. Kmietowicz, F. Kmietowicz (red., tłum.), *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 2, cz. 2, Prace Komisji Orientalistycznej / Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, t. 14, Wrocław–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN.
- Ibrahim ibn Jakub 1946, *Ibrāhīma Ibn Ja'kūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bakrīego*, T. Kowalski, J. Kostrzewski (red.), Monumenta Poloniae Historica, Series nova 2, t. 1, Kraków, Polska Akademia Umiejętności.
- Ipat'evskaā letopis' 1998, *Ipat'evskaā letopis'*, Polnoe sobranie russkikh letopisej, t. 2, Moskva, Āzyki russkoj kul'tury.
- Konstantyn Porfirogeneta 1967, Constantinus Porphyrogenetus, *De administrando imperio*, G. Moravcsik, R.J.H. Jenkins (red., tłum.), Corpus fontium historiae Byzantinae, t. 1, Dumbarton Oaks Texts, t. 1, Washington, DC, Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University.
- Konstantyn Porfirogeneta 1989, Konstantin Bagrānorodnyj, *Ob upravlennii imperiej. Tekst, perevod, komentarij*, G.G. Litavrin, A.P. Novosel'cev (red.), Moskva, Nauka.
- Konstantyn Porfirogeneta 2024, Konstantyn Porfirogeneta, *O zarządzaniu Cesarstwem*, A. Paroń (tłum., red.), Biblioteka Antyczna, Wrocław–Warszawa, IAE PAN, ISKSiO.
- Lavrent'evskaā letopis' 1997, *Lavrent'evskaā letopis'*, Polnoe sobranie russkikh letopisej 1, Moskva, Āzyki russkoj kul'tury.

- Powieść 1968, *Powieść minionych lat*, F. Sielicki (tłum., red.), Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN.
- Thietmar 1935, *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung*, R. Holtzmann (red.), Monumenta Germaniae historica, Scriptores, t. 6; Scriptores rerum Germanicarum, Nova series, t. 9, Berlin, Weidmann.

Literatura

- Adamczyk D. 2018a, *Srebro i władza. Trybuty i handel dalekosiężny a kształtowanie się państwa piastowskiego i państw sąsiednich w latach 800-1100*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- 2018b, *Słowianie wschodni i zachodni w oczach wczesnośredniowiecznych pisarzy arabskich (koniec VII-X wiek)*, w: A.S. Nalborczyk, M. Swiat, J. Tyszkiewicz (red.), *Pierwsze kontakty polsko-arabskie*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, s. 15-68.
- 2002, *Orientalno-bałtycki system handlowy a proces kształtowania się Europy Wschodniej w IX i X wieku*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 2, s. 63-88.
- 2021, *Raiding, Trading and Using Slaves in Viking Age Eastern Europe. Some Remarks on their Geography and Logistics from Textual, Archaeological and Numismatic Perspective*, w: M. Toplak, H. Østhus, R. Simek (red.), *Viking-Age Slavery*, Studia Mediaevalia Septentrionalia 29, Wien, Verlag Fassbaender, s. 95-112.
- Alexander J. 2001, *Islam, archaeology and slavery in Africa*, „World Archaeology” 33: 1, s. 44-60.
- Ānin V.L., Zaliznāk A.A. 2000, *Novgorodskie gramoty na bereste iz raskopok 1990-1996 godov. Paleografiiā berestānyh gramot i ih vnestratigrafičeskoe datirovanie*, t. 10, Moskva, Russkie slovari.
- Arcihovskij A.V., Ānin V.L. 1978, *Novgorodskie gramoty na bereste (iz raskopok 1962-1976 godov)*, Moskva, Nauka.
- Artem'ev A.R. 1998, *Goroda Pskovskoj zemli v XIII-XV vv.*, Vladivostok, S.n.
- Bacic J. 1987, *The Slav: Origin and the meaning of the ethnonym*, “Slovene Studies” 9: 1-2, s. 33-41.
- Balodis F. 1940, *Jersika un tai 1939. gadā izdarītie izrakumi*, Rīgā, Pieminekļu valdes izdevums.
- Begovatov E.A., Kazakov E.P., Muhametšin D.G., Singatullina A.Z. 2013, *Numizmatičeskie komplekсы X veka Semenovskogo ostrova (Respublika Tatarstan)*, „Povolžskaā arheologiā” 4 (6), s. 47-63.
- Biermann F. (red.) 2019, *Slawisches Siedlungswesen im nordostdeutschen Raum. Archäologische Forschungen auf früh- und hochmittelalterlichen Fundplätzen von der Insel Rügen bis zur Uckermark*, Studien zur Archäologie Europas, 33, Bonn, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- 2021, *Archaeological Evidence for Slavery Among the Early Medieval North Western Slavs*, w: F. Biermann, M. Jankowiak (red.), *The Archaeology of Slavery in Early Medieval Northern Europe, The Invisible Commodity*, Cham, Switzerland, Springer, s. 141-160.
- 2022, *Sklaverei und Menschenhandel im frühen Mittelalter – Slawen an Elbe und Ostsee*, „Archäologie in Deutschland” 1, s. 8-13.
- Biermann F., Henning J. 2008, *Orientalisches Silber in der Uckermark – der frühmittelalterliche Burgwall auf dem Werderberg von Potzlow*, „Heimatkalendar Prenzlau” 56, s. 32-41.
- Biermann F., Jankowiak M. (red.) 2021, *The Archaeology of Slavery in Early Medieval Northern Europe, The Invisible Commodity*, Cham, Switzerland, Springer.
- Biermann F., Jankowiak M. 2021, *Introduction: An 'Invisible Commodity'?*, w: F. Biermann, M. Jankowiak (red.), *The Archaeology of Slavery in Early Medieval Northern Europe, The Invisible Commodity*, Cham, Switzerland, Springer, s. 1-5.
- Biežuńska-Małowist I., Małowist M. 1987, *Niewolnictwo*, Warszawa, Czytelnik.
- Bodel J. 2005, *Caveat Emptor: Towards a Study of Roman Slave-Traders*, „Journal of Roman Archaeology” 18: 1, s. 181-195.
- Bogomolov G.I., Gendel'man P.I. 1991, *Bytovye metalličeskie predmety s gorodiša Kanka*, „Istoriā material'noj kul'tury Uzbekistana” 25, s. 137-149.
- Boltenko M.F. 1947, *Starodavnā rus'ka Berezan'*, „Arheologiā” 1, s. 39-51.

- 1960, *Istoričeskie sud'by ostrova Berezani*, „Zapiski Odesskogo arheologičeskogo obščestva” 1 (34), s. 38-46.
- Braun F., Arne T. 1914, *Den svenska runstenen fran ön Berezanij utanför Dneprmynningen*, „Fornvännen” 9, s. 44-48.
- Braun F.A. 1907, *Švedskaâ runičeskaâ nadpis', najdenaâ na o. Berezani*, „Izvestiâ Imperatorskoj arheologičeskoj komissii” 23, s. 66-75.
- Brink S. 2001, *Slaves in Early Scandinavian Society*, w: M. Toplak, H. Østhus, R. Simek (red.), *Viking-Age Slavery*, *Studia Mediaevalia Septentrionalia*, t. 29, Wien, Fassbaender, s. 72-94.
- 2008, *Slavery in the Viking Age*, w: S. Brink, N. Price (red.), *The Viking World*, London–New York, Routledge, s. 49-56.
- 2020, *Slavery in medieval Scandinavia: some points of departure*, w: M. Jankowiak, J. Gruszczyński, J. Shepard (red.), *Viking-Age Trade. Silver, Slaves and Gotland*, London–New York, Routledge, s. 40-56.
- Danielewski M. 2021, *The stronghold in Grzybowo in the context of interdisciplinary research into the functions of early medieval strongholds from the 10th and 11th centuries*, Poznań, Faculty of Archaeology, Adam Mickiewicz University in Poznań.
- Dovženok V. J. 1953, *Feodal'nij maëtok v epohu Kiïvs'koï Rusi v svitli arheologičnih danih*, „Arheologičâ” 8, s. 10-27.
- Downham C. 2009, *The Viking Slave Trade*, „History Ireland”, May/June, s. 15-17.
- Dudek J. 2016, *Chazarowie. Polityka-kultura-religia, VII-XI wiek*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dulinicz M. 1994, *Problem datowania grodzisk typu Tornow i grupy Tornow-Klenica*, „Archeologia Polski” 39 (1-2), s. 31-49.
- Èngovatova A.V., Dobrovol'skaâ M.V., Antipina E.E., Zajceva G.I. 2013, *Kollektivnye zahoroneniâ v Âroslavle. Rekonstrukciâ sistemy pitaniâ na osnove rezul'tatov izotopnogo analiza*, „Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii RAN” 228, s. 96-115.
- Fëdorov G.B. 1953, *Gorodiše Ekimaucy*, „Kratkie soobšeniâ Instituta istorii material'noj kul'tury AN SSSR” 50, s. 104-126.
- Fentress E. 2005, *On the Block: Catastae, Chalcidica and Cryptae in Early Imperial Italy*, „Journal of Roman Archaeology” 18: 1, s. 220-234.
- Filipčuk M.A. 2009, *Struktura Plisnes'kogo arheologičnogo kompleksu v slov'âns'kij ta davn'orus'kij čas*, „Visnik Institutu arheologii L'vivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Îvana Franka” 4, s. 3-21.
- 2012, *Slov'âns'ki poseleonnâ VIII-X st. v ukrâins'komu Prikarpat'ji*, L'viv, Astrolâbiâ.
- Fontaine J.M. 2017, *Early medieval slave-trading in the archaeological record: comparative methodologies*, „Early Medieval Europe” 25 (4), s. 466-488.
- Fontaine J.M. 2021, *The Archaeology of Slave Trading in Viking-Age Britain and Ireland: A Methodological Approach*, w: F. Biermann, M. Jankowiak (red.), *The Archaeology of Slavery in Early Medieval Northern Europe, The Invisible Commodity*, Cham, Switzerland, Springer, s. 53-63.
- Frankopan P. 2015, *The Silk Roads. A New History of the World*, London–New York, Bloomsbury.
- Froânov I.Â. 1974, *Kievskaa Rus' . Očerki social'no-ëkonomičeskoj istorii*, Leningrad, Izdatel'stvo LGU.
- Garkavi A.Â. 1870, *Skazaniâ musul'manskih pisatelej o Slavânah i Russkih: (s poloviny VII v. do konca X v. po R. X.)*, Sankt-Peterburg, Tipografiâ Imperatorskoj akademii nauk.
- Ginters V. 1936, *Daugmales pilskalna 1935.gada izrakumi*, „Senatne un Mâksla” 1, s. 87-105.
- Gončarov V.K. 1950, *Rajkoveckoe gorodiše*, Kiev, Izdatel'stvo AN USSR.
- Goodall I.H. 1990, *Locks and keys*, w: M. Biddle (red.), *Object and economy in medieval Winchester: artefacts from medieval Winchester*, Winchester Studies, t. 7, Oxford, Clarendon, s. 1001-1036.
- Gorbunova K.S. 1979, *O haraktere poseleniâ na ostrove Berezan'*, w: L.S. Klejn (red.), *Problemy arheologii*, t. 2, Leningrad, Izdatel'stvo LGU, s. 170-174.
- Gorinova V.M. 2016, *Gorodok na Lovati X-XII vv. (K probleme stanovleniâ goroda severnoj Rusi)*, Trudy IIMK RAN, t. 47, Sankt-Peterburg, Dmitrij Bulanin.
- Grekov B.D. 1934, *Rabstvo i feodalizm v drevnej Rusi (Doklad i zaključitel'noe slovo)*, „Izvestiâ Gosudarstvennoj Akademii istorii material'noj kul'tury” 86, s. 5-66, 145-163.

- 1953, *Kievskaa Rus'*, Moskva, Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Gurevič F.D. 1981, *Drevnij Novogrudok*, Leningrad, Nauka.
- Gustafsson N.B. 2009. *För folk och få. Om vikingatida fjättrar och deras användning*, „Fornvännen” 104, s. 89-96.
- Haga S.E. 2019, *Slaves in the Viking Age: Functions, Social Roles, and Regional Diversity*, Master's Thesis in Viking and Medieval Studies, Department of Linguistics and Scandinavian Studies (ILN), University of Oslo, Oslo.
- Halikov A.H. 1981, *Semenovskij klad železnych izdelij*, w: A.H. Halikov (red.), *Iz istorii rannih bulgar*, Kazan', Akademiâ nauk SSSR, Kazanskij filial, s. 102-107.
- 1985, *Kul'tura Bilâra. Bulgarskie orudiâ truda i oružie X-XIII vv.*, Moskva, Nauka.
- Hall G.M. 2008, *Ambiguity and contradiction in the archaeology of slavery*, „Archaeological Dialogues” 15:2, s. 128-130.
- Hardt M. 2017, *The Importance of the Slave Trade for the Slavic Princes of the Early and High Middle Ages*, w: V. Loré, G. Bühner-Thierry, R. Le Jan (red.), *Acquérir; prélever; contrôler: Les ressources en compétition (400-1100)*, Haut Moyen Âge, t. 25, Turnhout, Brepols, s. 81-93.
- Harper K. 2011, *Slavery in the Late Roman World, AD 275-425*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Heinrich A.R. 2012, *Some Comments on the Archaeology of Slave Diets and the Importance of Taphonomy to Historical Faunal Analyses*, „Journal of African Diaspora Archaeology and Heritage” 1: 1, s. 9-40.
- Henning J. 1991, *Archäologische Funde von Eisenfesseln aus den bulgarischen Siedlungsgebieten zwischen Wolga und Donau*, w: R. Rashev (red.), *Problemi na prabalgarskata istorija i kultura*, t. 2, Sofija-Shumen, BAN, AIM filial Shumen, Arges, s. 52-61.
- 1992, *Gefangenfesseln im slawischen Siedlungsraum und der europäische Sklavenhandel im 6. bis 12. Jahrhundert*, „Germania” 70, s. 403-426.
- 2008, *Strong Rulers – Weak Economy? Rome, the Carolingians and the Archaeology of Slavery in the First Millennium AD.*, w: J.R. Davis, M. McCormick (red.), *The Long Morning of Medieval Europe. New Directions in Early Medieval Studies*, Aldershot, Ashgate, s. 33-53.
- Herrmann J. 1985, *Die Slaven in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert. Ein Handbuch*, Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR, t. 14, Berlin, Akademie Verlag.
- İvančenko L.I. 1990, *Davn'orus'ke gorodiše poblizu s. Sahnivka na Rosi*, „Arheologija” 3, s. 134-141.
- Izmajlov I.L. 1991, *K voprosu o bulgaro-skandinavskih kontaktah*, w: P.N. Starostin, A.H. Halikov, F.Š. Huzin (red.), *Bilâr – stolica domongolskoj Bulgarii*, Kazan', Akademiâ nauk SSSR, Kazanskij naučnyj centr, s. 130-138.
- 2000, *Balymerskij kurgannyj mogil'nik i ego istoriko-kul'turnoe značenie*, w: K.Š. Ishakov, R.S. Hakimov, M.A. Usmanov (red.), *Srednevekovâa Kazan': vzniknovenie i razvitie: Materialy Meždunarodnoj naučnoj konferencii. Kazan', 1-3 iünâ 1999 goda*, Kazan', Izdatel'stvo "Master-Lajn", s. 190-206.
- 2003a, *Balymerskij kurgannyj mogil'nik v svete kontaktov severnoj Evropy i Volžskoj Bulgarii: problemy i diskussii*, w: B.B. Boguš, A.N. Kirpičnikov (red.), *Ladoga i istoki rossijskoj gosudarstvennosti i kul'tury: meždunarodnaâ naučno-praktičeskaâ konferenciâ provedena v Staroj Ladoge Leninskogradskoj oblasti pod ėgidoj Organizacii Ob'edinennyh nacij po voprosam obrazovaniâ, nauki i kul'tury 30 iünâ-2 iülâ 2003 g.*, Sankt-Peterburg, Vesti, s. 127-141.
- 2003b, *Balymerskij kurgannyj mogil'nik i „Rusy” na Volge: problemy i diskussii*, w: L.N. Andreev, R.N. Musin (red.), *Velikij Volžskij Put', materialy 2-go ėtapa Meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii „Velikij Volžskij put'”, Sankt-Peterburg-Stokgol'm- Sankt-Peterburg, 5-14 avgusta 2002 g.*, t. 2: *Istoriâ formirovaniâ i kul'turnoe nasledie*, Kazan', Institut istorii Akademii nauk Tatarstana, s. 50-69.
- Jagodziński M.F. 2017, *Janów Pomorski. Stan. I. Struktura i zabudowa strefy portowej. Wyniki badań archeologicznych w latach 1982-1991*, t. 3: 1, Studia nad Truso, t. 3, Elbląg, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.

- Jankowiak M. 2012, *Dirhams for slaves. Investigating the Slavic slave trade in the tenth century*, Medieval Seminar, Oxford, s.n.
- 2013, *Two systems of trade in the Western Slavic lands in the 10th century*, w: M. Bogucki, M. Rębkowski (red.), *Economies, Monetisation and Society in the West Slavic Lands, 800-1200 AD*, Wolińskie Spotkania Mediewistyczne, t. 2, Szczecin, Wydawnictwo IAE PAN, Wydawnictwo WH US, s. 137-148.
 - 2016, *Byzantine Coins in Viking-Age Northern Lands*, w: F. Androschuk, J. Shepard, M. White (red.), *Byzantium and the Viking World*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia 16, Uppsala, Uppsala Universitet, s. 117-139.
 - 2017, *What Does the Slave Trade in the Saqaliba Tell Us about Early Islamic Slavery*, „International Journal of Middle East Studies” 49: 1, s. 169-172.
 - 2020, *Dirham flows into northern and eastern Europe and the rhythms of the slave trade with the Islamic world*, w: M. Jankowiak, J. Gruszczyński, J. Shepard (red.), *Viking-Age Trade. Silver, Slaves and Gotland*, London–New York, Routledge, s.105-128.
 - 2021, *Tracing the Saqaliba: Slave Trade and the Archaeology of the Slavic Lands in the Tenth Century*, w: F. Biermann, M. Jankowiak (red.), *The Archaeology of Slavery in Early Medieval Northern Europe, The Invisible Commodity*, Cham, Switzerland, Springer, s. 161-181.
- Joshel S.R. 2010, *Slavery in the Roman World*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Joshel S.R., Petersen L.H. 2014, *The Material Life of Roman Slaves*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Kalinina T.M. 2000, *Zametki o torgovle v Vostočnoj Evrope po dannym arabskikh učenyh IX-X vv.*, w: T.M. Kalinina (red.), *Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy. 1998 god: Pamäti člena-korrespondenta Rossijskoj akademii nauk A.P. Novosel'ceva*, Moskva, Vostonaâ literature, s. 106-119.
- Kalinina T.M., Konovalova I. G. 2009, *Vostočnye istočniki*, cz. 1, *Drevnââ Rus' v svete zarubežnyh istočnikov*, Hrestomatiâ, t. 3, Moskva, Russkij Fond sodejstviâ obrazovanïu i nauke.
- Kazakov E.P. 1991, *Bulgarskoe selo X-XIII vekov nizovij Kamy*, Kazan', Tat-knigizdat.
- Klápště J. 2012, *The Czech lands in medieval transformation*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, t. 17, Leiden–Boston, Brill.
- Kłosowska A. 2020, *The Etymology of Slave*, w: C.E. Karkov, A. Kłosowska, V.W.J. van Gerven Oei (red.), *Disturbing Times: Medieval Pasts, Reimagined Futures*, New York, Santa Barbara, Punctum Books, s. 151-214.
- Kmietowicz F. 1969, *The Term „Ar-Radanījya” in the Work of Ibn Hurdadbeh*, „Folia Orientalia” 11, s. 163-173.
- Kočkina A.F., Stašankov D.A. 1993, *Arheologičeskie issledovanïa na I Krasnosündükovskom gorodiše v 1991 godu*, w: P.S. Kabytov, G.I. Mateveeva (red.), *Arheologičeskie issledovanïa v Povolž'e: mežvuzovskij sbornik statej*, Samara, Samarskij universitet, s. 183-218.
- Kolčín B.A. 1953, *Černaâ metallurgii i metalloobrabotka v drevnej Rusi. Domongol'skij period*, Materialy i issledovanïa po arheologii SSSR, t. 32, Moskva–Leningrad, Izdatel'stvo AN SSSR.
- 1958, *Hronologiâ novgorodskih drevnostej*, „Sovetskaâ arheologiâ” 2, s. 92-111.
 - 1959, *Železooobrabatvaušee remeslo Novgoroda Velikogo*, w: A.V. Archimovskij, B.A. Kolčín (red.), *Trudy Novgorodskoj arheologičeskoj ěkspedicii*, t. 2, Materialy i issledovanïa po arheologii SSSR, t. 65, Moskva, Izdatel'stvo AN SSSR, s. 7-120.
 - 1982, *Hronologiâ novgorodskih drevnostej*, w: B.A. Kolčín, V.L. Ānin (red.), *Novgorodskij sbornik. 50 let raskopok Novgoroda*, Moskva, Nauka, s. 156-177.
- Koloda V.V. 2009, *Problemy gradoobrazovanïa v rannesrednevekovyh kontaktnykh zonah (na primere lesostepnogo regiona Severskogo Donca)*, w: A. Špilev (red.), *Srednevekovyj gorod Ŭgo-Vostoka Rusi: predposylki vozniknovenïa, ěvolūciâ, material'naâ kul'tura*, Materialy konferencii, posvâšennoj 100-letïu načala arheologičeskih issledovanij Gočevskogo arheologičeskogo kompleksa, Kursk, Kurskij muzej arheologii, s. 35-43.
- Komar A.V. 2012, *Kiev i Pravoberežnoe Podneprov'e*, w: N.A. Makarov (red.), *Rus' v IX-X vekah: arheologičeskaâ panorama*, Moskva–Vologda, Russkij Sever, s. 301-333.
- Konovalova I. 2001, *Rusy na Kaspii v IX – pervoj polovine X v.*, w: F.Š. Huzin (red.), *Velikij Volžskij Put'*, Materialy Kruglogo stola i Meždunarodnogo seminarâ Kazan', 28-29 avgusta 2000 goda, Kazan', Institut istorii Akademii nauk Tatarstana, s. 164-172.

- Kouřil P. 1994, *Slovanské osídlení českého Slezska*, Brno–Český Těšín, Archeologický ústav ČSAV, Muzeum Těšínska v Českém Těšíně.
- Koval' V.Ů. 2014, *O mestopoloženii Vojnickogo myta*, w: A.V. Èngovatova (red.), *Arheologičeskaja Podmoskov'ja*, t. 10, Moskva, IA RAN, s. 111-128.
- Krutilov V.V., Smirnov O.Ĺ., Bondarenko D.V. 2018, *Rozkopki antičnogo poseleennâ Borisfen (o. Berezan') na dilânci „GŠ”*, w: Ů.V. Boltrik (red.), *Arheologičeskie doslidžennâ v Ukraïni – 2016*, Kiïv, ĹA NAN Ukraïni, s. 159-161.
- Kudrâvcev A.A. 2014, *Zamki i ključy v material'noj kul'ture srednevekovogo Novgoroda*, Dissertaciâ na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskich nauk, Moskva, Institut arheologii RAN.
- Lane P.J., MacDonald K.C. (red.) 2011, *Slavery in Africa. Archaeology and Memory*, Proceedings of the British Academy, t. 168, Oxford, Oxford University Press, The British Academy.
- Lapšin V.A. 2009, *Tver' v XIII-XV vv. (po materialam raskopok 1993-1997 gg.)*, Sankt-Peterburg, Fakultet filologii i iskusstv SPbGU.
- Levašova V.P. 1956, *Sel'skoe hozâjstvo*, w: B.A. Rybakov (red.), *Očerki po istorii russkoj derevni X-XIII vv.*, Pamâtniki kul'tury: Trudy Gosudarstvennogo Istoričeskogo muzea, t. 32, Moskva, Goskul'tprosvetizdat, s. 19-105.
- Lewicki T. 1964, *Handel niewolnikami słowiańskimi w krajach arabskich*, w: G. Labuda i in. (red.), *Słownik starożytności słowiańskich: encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. 2: F-K, cz.1: F-H, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, s. 191.
- Litavrin G.G. 2001, *Kievo-Pečerskij paterik o rabotorgovcah-iudeâh v Hersone i o mučeničestve Evstratiâ Postnika*, w: Litavrin G.G., *Vizantiâ i slavâne: (Sbornik statej)*, Sankt-Peterburg, Aletejâ, s. 478-495.
- Little L.K. (red.) 2006, *Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541-750*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lukaszewicz A. 1998, *De Sclavinis et sclavis...*, „Dialogues d'histoire ancienne” 24: 2, s.129-135.
- Lunde P., Stone C. 2012, *Ibn Fadlân and the land of darkness: Arab travelers in the far north*, London, Penguin Classics.
- Macháček J. 2021, *Slave Trade in Great Moravia: Reality or Fiction?*, w: F. Biermann, M. Jankowiak (red.), *The Archaeology of Slavery in Early Medieval Northern Europe, The Invisible Commodity*, Cham, Switzerland, Springer, s. 113-126.
- Marshall L.W., Cameron C.M., Harrod R.P., Martin D.L., Gijanto L., Singleton T.A. 2015, *The Archaeology of Slavery: A Comparative Approach to Captivity and Coercion*, Occasional Paper, t. 41, Carbondale, IL, Southern Illinois University Press.
- Maurici F. 2016, *Palermo Normanna. Vicende urbanistiche d'una città imperiale (1072-1194)*, Palermo, Kalos.
- Mazo Karras R. 1988, *Slavery and society in medieval Scandinavia*, New Haven, Yale University Press.
- McCormick M. 2002a, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300-900*, Cambridge–New York, Cambridge University Press.
- 2002b, *Verkehrswege, Handel und Sklaven zwischen Europa und dem Nahen Osten um 900: Von der Geschichtsschreibung zur Archäologie?*, w: J. Henning (red.), *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa“*, Mainz, P. von Zabern, s. 171-180.
- 2009, *Narodziny Europy. Korzenie gospodarki europejskiej 300-900*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mel'nikova E.A. 2017, *Èkonomičeskie sistemy v èpohu obrazovaniâ gosudarstva: Drevnââ Rus' i skandinavskie strany*, w: A.S. Šavelev (red.), *Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy, 2015 god: Èkonomičeskie sistemy Evrazii v ranee Srednevekovie*, Moskva, IVI RAN, s. 390-440.
- 2001, *Skandinavskie runičeskie nadpisi: novye nahodki i interpretacii: Teksty. Perevod. Kommentarii*, Moskva, Vostočnââ literatura.
- Miheev V.K. 1968, *Klad železnych izdelij s seliša saltovskoj kul'tury*, „Sovetskaâ arheologičeskaja” 2, s. 297-300.
- Musin A., Stanisławski B. 2022, *Ośrodk i węzłowe i kontakty transbałtyckie pomiędzy społecznościami północno-zachodniej Rusi i ziem polskich w X stuleciu*, „Przegląd Archeologiczny” 70, s. 175-210.

- Musin A.E. 2016, *Zagadki doma Svâtoj Sofii: Cerkov' Velikogo Novgoroda v X-XVI vv.*, Sankt-Peterburg, Peterburgskoe vostokovedenie.
- 2018, *Corpus fratrum ili «soûz arhontov»? Istoriko-arheologičeskij kommentarij k modelâm vlasti v Vostočnoj Evrope konca XI veka*, „Stratum plus” 5, s. 183-206.
- Naumann E., Krzewińska M., Götherström A., Eriksson G. 2014, *Slaves as burial gifts in Viking Age Norway? Evidence from stable isotope and ancient DNA analyses*, „Journal of Archaeological Science” 41, s. 533-540.
- Noonan T.S. 1986, *Why the Vikings First Came to Russia*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 34: 3, s. 321-348.
- 1998, *Why Dirhams First Reached Russia: the Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe*, w: Th. S. Noonan, *The Islamic World, Russia and the Vikings, 750-900: The Numismatic Evidence*, Aldershot, Asghate, s. 151-282 (pt. II).
- Noonan T.S. 2001, *Volga Bulghāria's Tenth-Century Trade with Sāmānid Central Asia*, „Archivum Eurasiae Medii AEVI” 11, s. 140-218.
- Olejnikov O.M. 2013, *Temnica pervoj poloviny XI v. v srednevekovom Novgorode*, „Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii RAN” 228, s. 76-82.
- Osterrieder M. 2000, *Kulturverbindungen zwischen Regensburg und Kiev (10.-13. Jahrhundert) und die Rolle der Iren*, w: H. Beyer-Thoma (red.), *Bayern und Osteuropa. Aus der Geschichte der Beziehungen Bayerns, Frankens und Schwabens mit Rußland, der Ukraine und Weißrußland*, Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts München. Reihe Geschichte, t. 66, Wiesbaden, Otto Harrassowitz Verlag, s. 57-93.
- Ott U. 2014, *Europas Sklavinnen und Sklaven im Mittelalter. Eine Spurensuche im Osten des Kontinents*, „Werkstatt Geschichte” 66-67, s. 31-53.
- Ottoway P. Rogers N. 2002, *Craft, industry and everyday life: finds from medieval York*, The archaeology of York, t. 17: 15: The Small finds, York, Council for British Archaeology for York Archaeological Trust.
- Ovsânnikov O.V. 1971, *O zamkah „bolgarskogo tipa”*, „Sovetskaja arheologija” 1, s. 258-260.
- Ovsânnikov O.V., Peskova A.A. 1982, *Zamki i ključy iz raskopok Izâslavlâ*, „Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii AN SSSR” 171, s. 93-99.
- Paddenberg D. 2002, *Ein jungslawischer Handelsplatz im Feuchtboden des ehemaligen Lössdiggsees bei Parchim*, „Nachrichtenbl. Arbeitskr. Unterwasserarch” 9, s. 89-94.
- Patterson O. 1982, *Slavery and social death: a comparative study*, Cambridge, Mass. – London, Harvard University Press.
- Perry C., Eltis D., Engerman S.L., Richardson D. (red.) 2021, *The Cambridge World History of Slavery*, t. 2: AD 500 – AD 1420, Cambridge, Cambridge University Press.
- Pletneva S.A. 1967, *Ot kočevij k gorodam: saltovo-maâckaâ kultura*, Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR, t. 142, Moskva, Nauka.
- Pogorelaâ V.V. 1985, *Ostrov Sv. Èferiâ*, w: V.T. Pašuto (red.), *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovaniâ. 1984 god*, Moskva, Nauka, s. 188-198.
- Pucci G. 2005, „*Detrahis Vestimenta Venalibus*”: *Iconografia Della Vendita di Schiavi Nell'Antichità e Oltre*, „Journal of Roman Archaeology” 18: 1, s. 235-240.
- Raffield B. 2019, *The slave markets of the Viking world: comparative perspectives on an 'invisible archaeology*, „Slavery & Abolition. A Journal of Slave and Post-Slave Studies” 40: 4, s. 682-705.
- Raffield B., Toplak M., Gardela L. 2021, *Slavery in Viking Age Scandinavia: a review of the archaeological evidence*, w: M. Toplak, H. Østhus, R. Simek (red.), *Viking-Age Slavery*, Studia Mediaevalia Septentrionalia, t. 29, Wien, Fassbaender, s. 6-56.
- Riasanovsky A.V. 1964, „*Runaway Slaves*” and „*Swift Danes*” in *Eleventh-Century Kiev*, „Speculum” 39: 2, s. 288-297.
- Roslund M. 2021, *Legacy of the Disowned. Finding ambátts in High Medieval Scania and Östergötland Through Ceramic Production*, w: F. Biermann, M. Jankowiak (red.), *The Archaeology of Slavery in Early Medieval Northern Europe, The Invisible Commodity*, Cham, Switzerland, Springer, s. 81-98.
- Saparov N.Ž., Omel'čenko A.V. 2017, *Gostinicy Pajkenda*, „Istoriâ i arheologija Turana” 3, s. 281-293.

- Savčenkova L.L. 1996, *Černyj metall Bolgara. Tipologija*, w: G.A. Fedorov-Davydov (red.), *Gorod Bolgar: remeslo metallurgov, kuznecov, litejšikov*, Kazan': Institut języka, literatury i iskusstva im. G. Ibragimova AN Tatarstana, s. 5-88.
- Šavelev A.S. 2019, *Identifikacija i lokalizacija vostočnoevropejskogo toponima ustaum (k istolkovaniju runičeskoj nadpisi XI v. na kamne iz hutora Al'stad)*, "Elektronnyj naučno-obrazovatel'nyj žurnal «Istorija»" 9 (83), URL: <http://ras.jes.su/history/s207987840006261-6-1> (dostęp: 1 XI 2024).
- Schietzel K. 2014, *Spurensuche Haithabu. Archäologische Spurensuche in der frühmittelalterlichen Ansiedlung Haithabu. Dokumentation und Chronik 1963-2013*, Neumünster–Hamburg, Wachholtz Verlag.
- Schreiner P. 1996, *Königin Richeza, Polen und das Rheinland. Królowa Rycheza, Polska i Nadrenia. Historische Beziehungen zwischen Deutschen und Polen im 11. Jahrhundert*, Pulheim–Poznań, Verein für Geschichte und Heimatkunde, 1996.
- Schuldt E. 1967, *Die Slavischen Burgen von Neu-Nieköhr/Walkendorf, Kr. Teterow, Schwerin, Museum f. Ur- u. Frühgeschichte*.
- Sigurðsson J.V. 2001, *Viking-Age Scandinavia: a "Slave Society"?*, w: M. Toplak, H. Østhus, R. Simek (red.), *Viking-Age Slavery*, *Studia Mediaevalia Septentrionalia*, t. 29, Wien, Fassbaender, s. 57-71.
- Sindbæk S. 2017, *A Site of Intersection: Staraya Ladoga, Eastern Slavery, and Long-Distance Communication Networks in Early Medieval Europe*, w: J. Callmer, I. Gustin, M. Roslund (red.), *Identity Formation and Diversity in the Early Medieval Baltic and Beyond. Communicators and Communication*, Leiden–Boston, Brill, s. 76-90.
- Singleton T.A. 1995, *The Archaeology of Slavery in North America*, „Annual Review of Anthropology” 24, s. 119-140.
- Šiškina G.V. 1961, *Rannesrednevekoa sel'skaâ usad'ba pod Samarkandom*, „Istorija material'noj kul'tury Uzbekistana” 2, s. 192-222.
- Smakotina D.V. 2007, *“Reka, tekušaâ iz strany slavân” (put' iz varâg v araby po svedenijam arabskich geografov)*, „Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta” 303, s. 106-108.
- Smirnov O. 2017, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne na wyspie Berezan*, w: A. Zakościelna (red.), *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2016: streszczenia referatów XXXII konferencji*, Lublin, Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, Muzeum Lubelskie w Lublinie, s. 47-48.
- Solovyov S.L. 1999, *Ancient Berezan: The architecture, history and culture of the first Greek colony in the Northern Black Sea*, J. Boardman, G.R. Tsitsiklaze (red.), *Colloquia Pontica*, t. 4, Leiden–Boston, Brill.
- Sorokin S.S. 1959, *Železnye izdelija Sarkela-Beloj Veži*, w: M.I. Artamonov (red.), *Trudy Volgo-Donskoj arheologičeskoj ekspedicii*, t. 2, *Materialy i issledovanija po arheologii SSSR*, t. 75, Moskwa–Leningrad, Izdatel'stvo AN SSSR, s. 135-199.
- Stal'sberg A. 2000, *Nahodki skandinavskogo proischoždenia IX-XI vv. v Volžsko-Kamskoj Bulgarii*, w: K.Š. Ishakov, R.S. Hakimov, M.A. Usmanov (red.), *Srednevekovaâ Kazan': vznik i razvitie. Materialy Meždunarodnoj naučnoj konferencii. Kazan', 1-3 iunâ 1999 goda*, Kazan', Izdatel'stvo “Master-Lajn”, s. 235-238.
- Stanisławski B. 2015, *Potencjał poznawczy studiów nad kontaktami pomiędzy społecznościami Europy Środkowo-wschodniej i emiratem Samanidów*, w: S. Moździoch, K. Chrzan (red.), *Jak dobrze mieć sąsiada. Problem sąsiedztwa w średniowieczu w świetle archeologii*, *Spotkania Bytomskie*, t. 7, Wrocław, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, s. 171-185.
- Štefan I. 2011, *Great Moravia, Statehood and Archaeology. The “Decline and Fall” of One Early Medieval Polity*, w: J. Macháček, Š. Ungerman (red.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav, 5.-9.10.2009, Břeclav, Tschechische Republik*, *Studien zur Archäologie Europas*, t. 14, Bonn, Habelt Verlag, s. 333-354.
- 2021, *Slavery and Slave Trade in Early Medieval Bohemia: Archaeology of Slavery or Slavery of Archaeology?*, w: F. Biermann, M. Jankowiak (red.), *The Archaeology of Slavery in Early Medieval Northern Europe, The Invisible Commodity*, Cham, Switzerland, Springer, s. 127-140.

- Thompson F.H. 1993, *Iron age and Roman slave-shackles*, „The Archaeological Journal” 150, s. 57-168.
- Thompson F.H. 2003, *The archaeology of Greek and Roman slavery*, Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, t. 66, London, Bloomsbury.
- Tietz B. 2017, *Upadek grodów wschodniej części strefy Tornow-Klenica a proces budowy władztwa Piastów na terenie Wielkopolski*, w: W. Drelicharz, D. Jasiak, J. Poleski (red.), *Spór o początki państwa polskiego: historiografia, tradycja, mit, propaganda*, Kraków, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, s. 99-117.
- Toch M. 2014, *Was There a Jewish Slave Trade (or Commercial Monopoly) in the Early Middle Ages?*, w: S. Hanß, J. Schiel (red.), *Mediterranean Slavery Revisited (500-1800)*, Zürich, Chronos, s. 421-444.
- Toplak M., Østhus H., Simek R. (red.) 2021, *Viking-Age Slavery*, Studia Mediaevalia Septentrionalia, t. 29, Wien, Fassbaender.
- Treštk D. 2001, *Eine grosse Stadt der Slawen namens Prag: Staaten und Sklaven in Mitteleuropa im 10. Jahrhundert*, w: P. Sommer (red.), *Boleslav III: der tschechische Staat um das Jahr 1000*, Praha, Filosofia, s. 93-138.
- Trimble J. 2016, *The Zoninus Collar and the Archaeology of Roman Slavery*, „American Journal of Archaeology” 120: 3, s. 447-472.
- Trümper M. 2009, *Graeco-Roman Slave Markets: Fact or Fiction?*, Oxford–Oakville, CT, Oxbow Books.
- Ūra R.O. 1962, *Drevnij Kolodāzin*, w: S.M. Bibikov (red.), *Arheologični pam’atki URSR*, t. 10, *Doslidžennā pam’atok drevn’oi Rusi*, Kiïv, Vidavnictvo Akademii nauk Ukraïns’koï RSR, s. 57-130.
- Valante M. 2013, *Castrating Monks: Vikings, the Slave Trade and the Value of Eunuchs*, w: L. Larissa Tracy (red.), *Castration and Culture in the Middle Ages*, Cambridge, D.S. Brewer, s. 174-187.
- Valeev R.M. 2007, *Torgovlā i torgovye puti Srednego Povol’z’ā i Priural’ā v èpohu srednevekov’ā (IX – načalo XV veka)*, Kazan’, Izdatel’stvo KGU.
- Vasil’evskij V. 1888, *Drevnāā torgovlā Kieva s Regensburgom*, „Žurnal Ministerstva narodnogo prosviešeniā” 7, s. 121-150.
- Verlinden Ch. 1955, *L’esclavage dans L’Europe médiévale*, Brugge, De Tempel.
- Vinogradov Ū.A., Musin A.E. 2019, *Imperatorskaā arheologičeskaā komissiā i issledovanie drevnej Ol’vii i Berezani*, w: A.E. Musin, M.V. Medvedeva (red.), *Imperatorskaā arheologičeskaā komissiā (1859-1917): istoriā pervogo gosudarstvennogo učreždeniā rossijskoj arheologii ot osnovaniā do reformy: kollektivnāā monografiā*, t. 1, Sankt-Peterburg, IIMK RAN, s. 654-742.
- Wasilewski W.G. 1905, *Kiew’s Handel mit Regensburg in alter Zeit*, „Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg” 57, Neue Folge 49, s. 185-223.
- Westphalen P. 2002, *Die Eisenfunde von Haithabu*, Die Ausgrabungen in Haithabu, t. 10, Neumunster, Wachholtz Verlag.
- Wieczorek A., Hinz H.-M. (red.) 2000, *Europas Mitte um 1000. Katalog*, t. 1-2, Stuttgart, Theiss.
- Wyatt D. 2020, *Reading between the Lines: Tracking Slaves and Slavery in the Early Middle Ages*, w: M. Jankowiak, J. Gruszczynski, J. Shepard (red.), *Viking-Age Trade. Silver, Slaves and Gotland*, London–New York, Routledge, s. 17-39.
- Zachrisson T. 2021, *Bonded People: Making Thralls Visible in Viking-Age and Early Medieval Sweden*, w: F. Biermann, M. Jankowiak (red.), *The Archaeology of Slavery in Early Medieval Northern Europe, The Invisible Commodity*, Cham, Switzerland, Springer, s. 99-110.
- Zaharov S.D. 2004, *Drevnerusskij gorod Beloozero*, Moskva, Indrik.
- Zhirohov M., Nicolle D. 2019, *The Khazars: A Judeo-Turkish Empire on the Steppes, 7th-11th Centuries AD*, Oxford, Bloomsbury Publishing plc.
- Zhivkov B. 2015, *Khazaria in the 9th and 10th Centuries*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, t. 30, Leiden–Boston, Brill.